

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**VI BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSIN**

MATERİALLARI
(17 dekabr 2021)

MATERIALS
OF THE
VI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE
(17 December 2021)

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor
1.518

VI BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSIN
M A T E R İ A L L A R I

(17 dekabr 2021-ci il)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/4>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor
1.518

M A T E R I A L S

OF THE

VI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE

(17 December 2021)

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:

beyn.konfrans@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

© Topluda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləkdir.

© It is necessary to use reference while using the collection.

© www.aem.az

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU / Azərbaycan

Sədr müavinləri:

Mübariz HÜSEYİNOV, “Elmi iş” beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib:

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, academician, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, academician, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. İbrahim JAFAROV, corresponding member of ANAS, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, corresponding member of ANAS, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Fırat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHYNA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt University / Turkey

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania

Prof. Dr. İrada KUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. İrina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Masuma DAEL, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran

Prof. Dr. Anar İSGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the

President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. İya ZUMBULIDZE, Kutaisi State University / Georgia

Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey

Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc.Prof. Dr.Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc.Prof.Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute /Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Selcuk University / Turkey

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman:

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman:

Mubariz HUSEINOV, editor-in-chief of the international scientific journal "Scientific work"

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Executive secretary:

Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, academician, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, academician, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, corresponding member of ANAS, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, corresponding member of ANAS, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHYNA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Masuma DAEL, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULIDZE, Kutaisi State University / Georgia

Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey

Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc.Prof. Dr.Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc.Prof.Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Nakhchivan Teachers' Institute /Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Selcuk University / Turkey

Məhəmməd Allahverdi oğlu Hüseynov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Ağcabədi filialı
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
yashar.islamov65@mail.ru

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə Vətən müharibəsi, regional təhlükəsizlik, əməkdaşlıq

Key words: Azerbaijan, Turkey Patriotic War, regional security, cooperation

2020-ci ilin ortalarından başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi daha da kəskinləşdi. Ermənistanın o zamankı müdafiə naziri Tonoyanın “Azərbaycanla yeni müharibə, yeni ərazilərin işğal edilməsi” kimi sərsəm bəyanatı iki dövlət arasındakı qarşıdurmanı daha da kulminasiya nöqtəsinə çatdırdı. İyul ayında Ermənistan-Azərbaycan sərhəddinin Tovuz istiqamətində ermənilər təxribat törətdi və torpaqlarımızı işğal etmək istədi. General Polad Həşimov və digər əsgər və zabitlərimiz ermənilərlə döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldu. Tovuz döyüşlərində düşməne layiqli cavab verildi.

Avqust ayında ermənilər Azərbaycana diversiya qrupu göndərdi. O diversiya qrupu da zərərsizləşdirildi. Nəhayət 2020-ci il sentyabrın 27-də kəndlərimiz, hərbi mövqelərimiz düşmənin artilleriya atəsinə məruz qaldı. Mülki şəxslər, hərbiçilərimiz arasında itkilər oldu. Beləliklə, Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsi başladı.

Vətən müharibəsi ilə əlaqədar Prezident İlham Əliyev demişdir “Mən Ali Baş Komandan kimi əmr verdim ki, Azərbaycan əsgəri irəli, torpaqlarımızı azad etməliyik, işğala son qoymalıyıq, işğalçını cəzalandırmalıyıq və belə də oldu”.

Müzəffər Ali Baş Komandanın qətiyyəti sayəsində Azərbaycan Ordusu zəfər tarixini yazdı. 44 günlük Vətən müharibəsi ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması üçün haqqın-ədalətin bərpası istiqamətində göstərilən şücaəti, eyni zamanda kimin kim olduğunu, kimin dost, kimin düşmənin yanında olduğunu nümayiş etdirdi. Bu həlledici məqamda Azərbaycan-Türkiyə birliyi öz sarsılmazlığını bir daha sübut etdi.

Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələri qədim tarixə malikdir. Türkiyə və Azərbaycan iki qardaş ölkəni bir birinə bağlayan qarşılıqlı səmimi münasibətlər xalqımız arasında yeni tarixin yazılmasıyla davam edir. Tarixə nəzər salarkən türk dünyasının görkəmli dövlət liderləri Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyevin miras qoyduqları siyasi kurs bu gün Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyev tərəfindən şərəfli missiya kimi layiqincə davam etdirilir.

Məlumdur ki, Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal etdiyinə görə hələ 1993-cü ildə Türkiyə Ermənistanla sərhədlərini bağlayıb, bütün diplomatik əlaqələrini kəsib. Hətta ABŞ Türkiyəyə Ermənistanla sərhədləri açmağa dair təzyiqlər göstərsə də, bunun heç bir nəticəsi olmadı. Həmin vaxtlar ABŞ-ın Türkiyəyə təzyiqlər göstərdiyi bir zamanda bəzi ara qarışırdan qüvvələrin, Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinə kölgə salmaq cəhdləri də bir fayda vermədi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” müdrik kəlamı bir daha öz həyatiliyini təsdiq etdi. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Türkiyə Cumhuriyyətinin böyük tarixi var Böyük Öndər, dahi Mustafa Kamal Atatürk Türkiyənin əsasını qoymuş, böyük dövlət yaratmışdır. Sonra gələn nəsillər onun işini davam etdirərək Türkiyəni bütün dünyada nüfuzlu, əzəmətli bir dövlətə çevirmişdir.”

Türkiyə Vətən müharibəsinin ilk saatlarından Azərbaycanın ədalətli mübarizəsini dəstəkləmiş, ona siyasi, diplomatik dəstək vermişdir. Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan müharibənin başladığı gün (27 Sentyabr) “Erməni xalqını onları

fəlakətə aparan hakimlərinə və onları bir kukla kimi oynadanlara qarşı çıxmağa, gələcəklərinə sahib çıxmağa dəvət edirəm. Bütün dünyaya işğala və zülmə qarşı verdikləri mübarizədə Azərbaycanın yanında olmağa çağırıram” -dedi.

Həmin gün Türkiyənin milli müdafiə naziri Hulusi Akar Azərbaycanın tərəfində olduğunu bildirərək, Ermənistanın mövqeyinin Cənubi Qafqazda sülhün və sabitliyin ən böyük əngəli olduğunu vurğulamışdı.

Sonrakı günlərdə Türkiyənin Azərbaycana dəstəyinin bariz nümunəsi olaraq, xarici işlər naziri M.Çavuşoğlunun Bakıya səfəri baş tutmuş, bu görüşlər zamanı dost ölkəyə güvənə biləcəyini bir daha bəyan etmişdir. Bakıda olduğu zaman nazir Çavuşoğlu növbəti dəfə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilərkən “Bütün dünyaya türkün gücünü göstərdiniz. Qürur duyuruq” - deyərək ifadəni işlətdi.

2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bakı şəhərində Türkiyənin xarici işlər naziri M.Çavuşoğlunu, milli müdafiə naziri H.Akarı və Milli Kəşfiyyat İdarəsinin rəisi H.Fidanı qəbul etmişdir. Görüşdə üçtərəfli 10 noyabr Bəyanatı müzakirə edildi. Türkiyə rəsmiləri bir daha Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəklədiklərini bildirdilər.

Görkəmli türk dövlət xadimləri Hikmət Çətinin, Binəli Yıldırımın və bir çox başqalarının cənab İlham Əliyevə ünvanladığı teleqramlardakı “dualarımız sizinlədir “sözləri yalnız dövlət xadimlərinin, ictimai xadimlərin yox, bütün türk xalqının hiss-həyacanını ifadə edirdi.

Vətən müharibəsinin ilk günlərindən Türkiyənin elm, mədəniyyət xadimləri Azərbaycanla həmrəy olduğunu, haqq savaşında ölkəmizin mövqeyini dəstəklədiklərini bir daha nümayiş etdirmişlər. Müharibə dövründə türk dünyası yazarları Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı terror siyasətinin dayandırılmasına dair Bəyanat imzalamışdılar. Bəyanatda deyilir: “Türk dünyası yazarları olaraq

işğalçı Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətini qətiyyətlə pisləyir, dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara, Avropa Parlamenti, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (BMT) səslənərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasının vacibliyini və Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı apardığı terror siyasətinin bir an öncə dayandırılmasının vacibliyini ifadə edirik.

Türkiyə hazırda dünya siyasətində çox fəal və önəmli rol oynayır. Bu ölkənin təsir imkanları getdikcə artır. Azərbaycanın da beynəlxalq aləmdəki mövqeləri də gündən-günə möhkəmlənir. Xüsusən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin reallaşmasından sonra ölkəmizin nüfuzu daha da artmışdır. Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin qırılmaz tellərlə bağlanması türk dünyasının da sıx birləşməsində həlledici rol oynayır. Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri yüksələn xətlə inkişaf edir. Bu inkişafın qarşısını heç bir qüvvə ala bilməz. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bu barədə qəti fikrini bildirərək demişdir: "... Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq münasibətləri uğurla inkişaf edir, xalqlarımız bir-bir ilə sıx əməkdaşlıq edir, bütün birgə təşəbbüslərimiz, layihələrimiz uğurla icra edilir".

Azərbaycan-Türkiyə dostluğu, dərin möhkəm tarixə malikdir. "Bizim birliyimizdən çox şey asılıdır" söyləyən Prezident İlham Əliyev Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun sarsılmazlığını daim faktlar əsasında diqqətə çatdırır. Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan qardaş Türkiyə təmsil olunduğu bütün beynəlxalq təşkilatlarda ölkəmizi dəstəkləməklə haqq işinin müdafiəsi üçün bizim qədər əzmkarlıq göstərir.

Rəsmi dövlət nümayəndələrinin, eyni zamanda güclü türk diasporunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində göstərdiyi səy, qardaş dəstəyi olmaqla, türk dünyasının birliyi və həmrəyliyi yolunda atılan ciddi siyasi addımlar hesab edilir.

Azərbaycanın savaş meydanında tək olmadığını, Türkiyənin Azərbaycanın yanında olduğunu bildiren dost qardaş ölkənin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan qələbəmizin təntənəsi olan Zəfər Paradında (10 Dekabr 2020) ölkəmizi tək qoymadı, birlik, qardaşlıq, həmrəylik nümayiş etdirərək aşağıdakı sözləri qətiyyətlə səsləndirmişdir, “Rəbbimə bizlərə bu günləri yaşatdığı üçün sonsuz şükür edirəm. Bu gün burada bütün qəlbimlə bir daha, təkrarlamaq istəyirəm: “Qarabağ Azərbaycandır!” Qarabağ artıq Ana Vətəninə qovuşmuş, otuz illik həsrət sona çatmışdır. Türkiyə və Azərbaycan olaraq bundan sonrakı hədəfimiz bu torpaqları daha abad, daha inkişaf etmiş, uşaqlarımızın daha yaxşı yaşayacağı bir yerə çevirmək üçün mübarizə aparmaqdır. Türkiyə və Azərbaycan kürək-kürəyə verdikcə Allahın izni ilə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə, uğurdan-uğura çatmağa davam edəcəkdir. Allah köməyimiz olsun!”

Zəfər Paradında qardaş Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin təmsil edən hərbi qulluqçular minbaşı Harun Ergenin rəhbərliyi ilə tribuna önündən keçilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Cumhuriyyətinin Başqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzalanmış Bəyannamə iki qardaş Respublika arasında hərtərəfli əməkdaşlığın yeni üfiqlərini müəyyənləşdirdi.

References

1. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir 104 cü kitab. Bakı 2020
2. Fatma Təvəkgülqızı. Azərbaycan bu gün. Bakı 2021
3. “Mədəniyyət” jurnalı. Sentyabr-oktyabr 2020
4. “Mədəniyyət” jurnalı. Noyabr Dekabr 2020

Mehriban Məhəmməd qızı Təhməzova

Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
m.tehmezova.adu.edu.az@bk.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ TERMİNLƏRİN ƏSAS YARANMA YOLLARININ QISA TƏHLİLİ

Açar sözlər: termin, etimologiya, şəkilçilər, sözünü, sənət-peşə terminləri

Key words: terms, etymology, suffixes, prefix, professional terms

İngilis dilində öyrənilən sözlərə təkcə elmi terminlər deyil, həm də elmin, texnikanın və ya incəsənətin istənilən sahəsində xüsusi terminlər daxildir. Termin-elmi anlayışı-ifadə edən söz (söz birləşməsi) deməkdir. İngilis dilində, digər dillərdə olduğu kimi, terminlər etimologiyasının xarakterindən asılı olaraq bir neçə əsas qrupa bölünə bilər; yunan, latın, fransız, alman və ya digər xarici mənşəldən əmələ gələn terminlər, məs. *botany, anatomy, schedule* (yunan), *locomotive, chivalry, march, parliament, estate* (latın), *facade, renaissance, retreat, maneuver, squad, cliché* (Fransız), *cobalt, zinc, quartz* (Alman), və s.

Ümumi dilin lüğət tərkibindəki sözlərdən əmələ gələn terminlər, yəni, semantik dəyişmə üsulu ilə yaranan terminlərə misal olaraq *tank, company; wing; fading, jamming* (radio) göstərmək olar. Xüsusi suffiks və prefiksələr vasitəsi ilə əmələ gəlmiş terminlər: məs. *ultra-violet, antidote, transplant*. Adətən bu suffiksələr və prefiksələr (və bəzən söz kökü komponentləri) yunan və ya latın dillərindən alınır və beləliklə, bütün dillərdə eyni məna kəsb edir. Ayrı-ayrılıqda götürülən hər hansı bir terminin aşağıdakı xassələri vardır: onun emosional dəyəri yoxdur, adətən monosemantikdir, ən azı elm, texnika və ya incəsənətin hər hansı bir verilmiş sahəsində. Termin onun nəzərdə

tutulan anlayışı ilə birbaşa bağlıdır; başqa sözlərdən fərqli olaraq, o, fenomenin və ya hərəkətin zəruri keyfiyyətinə yönəldilir. Onlar başqa üslublarda da istifadə oluna bilərlər: qəzet üslubunda, publisistik və praktiki olaraq, bütün başqa janrlarda. Lakin bu halda onların funksiyası dəyişir. Hekayə və ya romanda müəyyən ifadəedici və ya emosional keyfiyyət əldə etmək olur. Onlar işin real mənzərəsini artırmağa bilər.

İngilis dilində semantik mənasını dəyişən və yeni mənada işlənən terminlər kifayət qədərdir. Semantik üsulla yaranan terminlərdə heç bir morfoloji şəkilçidən istifadə olunmur. Bu terminlər əşya və hadisələrin əlamətlərinin digər əşyalara köçürülməsi yolu ilə yaranır və yeni mənalar qazanır. Məsələn, ingilis dilində işlənən *pawl* sözü *qoruyucu*, *dilçək* və gəmilərdə lövbəri qaldırmaq üçün *dolama çarx* mənasında işlədilir.

İngilis dilində terminlərin yaradılmasında suffikslərlə yanaşı prefikslər də iştirak edir. Məsələn, *pre-*, *mis-*, *anti-* və s. Sintaktik üsulla terminlərin yaradılması diaxronik baxımdan morfoloji üsuldan daha qədimdir. Oxşar proses müasir dövrdə prefiks və suffikslərdə də görülür. Məsələn, *myo-*, *artro-*, *haemo-*, *haemato-*, *adipo-*, *hepato-*, *onco-*, *patho-*; *-emiya*, *-logiya*, *-tomiya*, *-patiya*, *-sit*, *-alji*, *-ektomiya*, *-skop* və s. Bu şəkilçilərin hər biri müəyyən mənaları gizlədir, lakin müstəqil sözlər kimi istifadə edilmir. Bu üsulla yaranan tibbi terminlərə aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik: *endokardit* = endo- (prefiks) + kart (kök) + -itis (şəkilçi), *sitologiya* = cyt (o) (kök) + -logiya (şəkilçi), *qastroenterologiya* = gastr (o) (kök) + enter (o) + -logiya (şəkilçi).

İngilis dilində termin yaratmada morfoloji üsulda bir sıra məhsuldar şəkilçilər aktiv iştirak edir. *-er*, *-or*, şəkilçisi müxtəlif nitq hissələrinə qoşula bilən məhsuldar şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçilər kökü isim və feil olan sözlərə qoşularaq müxtəlif terminlər yaradır. Məsələn, *waiter* (*ofsiant*), *traveler* (*səyahətçi*), *leader* (*tur rəhbəri*), *-tion*, *turizm* sahəsində yeni terminləri yaratmağa kömək edir. Əsasən feillərə

qoşularaq terminlər yaradır. Məsələn, *transportation* (nəqliyyat), *codification* (kodlaşdırma).

-*age*, -*ing*, şəkilçiləri dilin lüğət tərkibin hərbi terminlər hesabına zənginləşməsində böyük rol oynayır. -*age* şəkilçisi isimlərə qoşularaq dəniz işləri bildirən terminlər yaradır. Məsələn, *pilotage* (öz-özünü idarə edən), *floatage* (ehtiyat mənbəyi). -*ing* şəkilçisi ilə isə *bombing*, *bussing* kimi terminlər yaranır.

-*ist*, -*eer*, -*ier*, -*an*, şəkilçiləri morfoloji üsulla terminlərin yaradılmasında geniş istifadə olunan şəkilçilərdəndir. Sənət, peşə terminləri bu şəkilçilər vasitəsi ilə yaranır. Əsasən adlara qoşularaq azərbaycan dilində -çı⁴ şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun sözlər yaradır. Məsələn, *atheist* (ateist), *engineer* (mühəndis) və s.

İngilis dilində mürəkkəb söz formasında olan sənət və peşə terminləri geniş şəkildə istifadəyə malikdir. Sənət və peşə terminlərinin tərkib hissələri müxtəlif yollarla ifadə oluna bilər: 1) ilk tərəfi sadə isimlə , ikinci tərəfi isə düzəltmə isimlə ifadə edilən sənət və peşə terminləri: *bookkeeper*, *dishwasher*, *dressmaker*, *filmmaker*, *hairdresser*, *housekeeper*, *undertaker*, *songwriter* və s. 2) Hər iki tərəfi sadə olan sözlərin birləşməsi ilə yaranan sənət və peşə terminləri: *chairman*, *doorman*, *landlord*, *horseman*, *weatherman*, *watchman*, *postman*, və s. 3) Mürəkkəb sənət və peşə terminlərinin yaranmasında "man" və "woman" sözləri də xüsusi rol oynayır. Məsələn: *repairman*, *salesman*, *business woman*, *fisherman*, *foreman*, *journeyman*, *dustman*.

Наиля Габиб гызы Гаджиева
Азербайджанский медицинский университет
доктор философии по филологии, доцент
naila.abasova@mail.ru

ДИАЛОГИЧЕСКАЯ РЕЧЬ НА УРОКАХ РКИ

Açar sözlər: dioloji nitq, rus dili əcnəbi dil kimi, nitq inkişafı, tədris, təlim

Keywords: dialogical speech, Russian as a foreign language, speech development, teaching, learning

Основной и ведущей целью в преподавании иностранных языков является коммуникативная цель, которая и определяет весь учебный процесс. Диалогическая речь является одной из важных форм коммуникации. Поэтому при обучении РКИ обращение к диалоговой форме речи очень важно.

Диалогическая речь характеризуется очередным обменом репликами, с помощью которых происходит вовлечение коммуникантов в речевую деятельность. Потребность вступления в диалогический контакт определяется конкретными мотивами и задачами общения. Их реализация стимулирует инициативность участников диалога. Участники общения при диалоге стремятся поставить друг друга в известность о чем-либо, уточнить и конкретизировать какие-то данные, обосновать, убедить собеседника и т. д. Это в конечном итоге и определяет особенности данного вида коммуникации. Это речь спонтанная, эмоциональная и экспрессивная.

Диалоговая форма общения иногда психологически сложна даже для носителя языка, а тем более для тех, кто изучает иностранный язык. Для того, чтобы удачно вести диалог говорящий должен владеть не только языковым компонентом, но

и иметь представление о языковых и культурных традициях народа, языка которого он изучает. Он должен уметь дифференцировать оттенки значений некоторых слов и выражений и осознанно употреблять их в подходящей ситуации. При составлении учебных диалогов, при их прослушивании необходимо учесть, что разговорный стиль сложнее воспринимается на слух.

Исследователи разграничивают три вида используемых в учебном процессе ситуаций: учебные ситуации, реальные ситуации учебного процесса и реальные ситуации. Учебные ситуации – это задаваемые ситуации типа «Представьте себе, что вы встретили незнакомого человека и хотите с ним познакомиться». Они не создают у обучаемых внутреннего мотива и естественного стимула к разговору. К реальным ситуациям учебного процесса можно отнести ситуации типа «Скажите мне, какие виды спорта вы знаете?». (1, с.24)

При изучении тем, типа «В городе», «В кафе», «В библиотеке» и т.д. большое внимание уделяется развитию диалогической речи, т.к. она предполагает не только умение задавать вопросы, но и требует понимания ответных реплик.

С методической точки зрения сначала необходимо прочитать готовые диалоги из учебного пособия, потом дополнить диалоги недостающими репликами (вопросами или ответами), а далее самим составить и разыграть диалоги в заданной ситуации. В процессе обучения говорению отбираются ситуации не единичные или случайные (хотя и реальные), а типичные и наиболее необходимые.

Обучение диалогической речи в качественном отношении способствует положительным изменениям в речи студентов. Наблюдается активное использование устойчивых словосочетаний, увеличивается словарный запас обучающихся, выска-

звания становятся эмоциональнее, лучше воспринимается на слух любая информация. (2)

Ярким иллюстративным материалом могут служить диалоги, которые ориентируются как на чтение, так и на прослушивание.

В диалогах важны не только точные выражения, но и правильное использование языковых форм в конкретных социальных условиях. Поэтому следует принимать во внимание, кто говорит кому; о чем; с какой целью; где и когда. (3, с.57)

Студентам необходимо дать информацию о структурировании диалога, способах начала, ведения разговора и стратегий, используемых говорящими в отрицательных значениях так, чтобы коммуникация достигла желаемого результата. Использование диалогов помогает студентам развивать свои навыки говорения. После того, как студенты овладели техникой диалога, они могут продолжать общение, построенное на диалогах, опираясь на словарный запас, ориентированный на ситуацию. Диалоги могут использоваться во многих ситуациях в аудитории. (3, 59)

Однако, работая над диалогической речью нельзя не учитывать и его негативные стороны. Диалог является коммуникативным актом, протекает спонтанно и может развивается в соответствии с изменяющимися условиями общения, настроением собеседника, реакцию которого не всегда возможно предсказать. Кроме того, диалог характеризуется такими сложностями как отсутствие времени на подготовку; частая смена тематики; готовность использовать в речи разнообразные модели предложений; способность не только реагировать на опорную реплику, но и инициативно продолжать общение и т.д.

References

1. T.G. Sudakova. Dialogue as an effective method of teaching the Russian language // Scientific electronic journal Innova №1 (6) 2017, p.23-25
2. Vorobieva S.N Training of dialogic speeches in the discipline "Russian language as a foreign language" // World of Science. Sociology, Philology, Culturology, 2018 №1
3. T.E. Sukhanova, TV Krysenko. Use of different methods and strategies for the development of monologue and dialogic speech in the Russian language as a foreign language // Scientific Bulletin of the Voronezh State Architectural and Construction University, School of Linguistics, 2016

Fatmakhanim Eldar Ahmadli

Nakhchivan State University

teacher

fatya.ahmedli@gmail.com

TOURISM POTENTIAL OF SHUSHA IN INTERNATIONAL TOURISM CONTEXT

Açar sözlər: Turizm, rekreasiya, iqtisadiyyat, sosial-mədəni inkişaf, işğal, Şuşa

Keywords: Tourism, recreation, economy, socio-cultural development, occupation, Shusha

Introduction

Although great work has been done in Azerbaijan in recent years to develop tourism, Karabakh and the surrounding regions, which have the greatest potential in this area, have been left out of the process due to the occupation. This land, which amazed the guests with its charming nature in four seasons, with its fresh air, healing waters and historical monuments, has already been liberated from the Armenians. One of the main topics on the agenda today is the development of tourism in our liberated territories, especially in the city of Shusha.

Tourism opportunities of Shusha in the pre-occupation period

Shusha is a place where nature and culture are perfectly combined. The city of Shusha in Karabakh is an amazing sight among the Lesser Caucasus Mountains. But while the nature and scenery here are really beautiful, there is more to it. It is the cultural capital of Azerbaijan rich in literary and musical heritage, carpet weaving traditions and history - the former capital of the Karabakh Khanate and the birthplace of countless prominent people.

There were 300 historical monuments, 550 ancient residential buildings, 870 m long fortified walls in the 350-hectare reserve zone in Shusha. 23 of the historical monuments belonged to the republican and world monuments. The abundance of national monuments in Shusha, their variety in terms of diversity, rightly called the city the richest cradle of our culture. Most of these monuments dates back to the XVIII-XIX centuries. Every house, street, magnificent castle walls, mosques, tall minarets, the remains of magnificent castles in Shusha tell our past. [1]

The territory of Shusha was rich in ancient monuments. In general, the city had 549 ancient buildings, paved streets with a total length of 1203 meters, 17 neighborhood springs, 17 mosques, 6 caravanserais, 3 tombs, 2 madrasas, 2 castles and castle walls. In particular, there were 72 important art and historical monuments, houses of statesmen and other celebrities.

Most of the monuments were built by the 19th century architect Karbalai Safikhan Garabagh and decorated by the most famous painter of that period, Karbalai Safarali.

In the seventies of the last century, the Azerbaijani government made two historic decisions. The implementation of these decisions was of great importance in the social and cultural development of Shusha. New art centers have been established in the city, and high achievements have been made in restoration, construction and landscaping. In short, every year has left a deep mark on the city. Taking into account the high artistic significance of the historical-architectural and urban planning monument, in 1977 Shusha was turned into a historical-architectural reserve.

Main historical architectural monuments: Castle wall (8 km long), towers built on the castle walls (17 pieces), 17 blocks built in ancient style, 17 mosques, 17 springs, 17 baths, Isa spring, Caravanserai (4 pieces), Shahlig bridge, Bridge in the new neighborhood, statue of U.Hajibeyov, monument of Bulbul, Girls' school in Malibeyli, Flour

mill, "Hazrat Ali" kahasi, "Golden rock", Agabeyim Aga's castle, Bahman Mirza Gajar's palace complex, Legendary Leyli castle, Chukhur neighborhood Hearth ", Divan complex of Karabakh khanate, " Hazrat Abbas Shafa hearth ", Dalik-stone staircase complex, Vagif poetry house, mausoleum, palace of Khan gizi Khurshud Banu Natavan, Ashagi Govhar Aga Mosque, Yukhari Govhar Aga Mosque, Malibeyli Mosque, Gaybali Shirvan Mosque, Albanian Church, Russian Church, U.Hajibeyov's House Museum, Bulbul's House Museum, Carpet Museum, Art Gallery, History and Ethnography Museum, Karabakh State History Museum, the building of the first "real flight" in Azerbaijan, Green Pharmacy, Culture house, a large number of silver and copper vessels, a madrasa complex built by Ibrahim Khalil khan in 1801 (in the yard of Govhar Agha's mosque), a mausoleum complex of Mirza Jamal bey Javanshir, the vizier of the Karabakh Khanate, the Stone Inscriptions, and etc. [2]

According to historical sources, the official formation of tourism in Shusha dates back to 1935-1936. The first rest house in Shusha was put into operation in 1936. The boarding house was established in 1964 and turned into a sanatorium in 1970. The sanatorium specializes in the treatment of gastrointestinal diseases. The Shusha Turshsu tourist base, which is famous throughout the former USSR, has been operating since 1970 and soon became popular in the USSR. The Khankendi Travel and Excursions Bureau (SEB), which began operating in 1971, and the Shusha Shafa Tourist Base, which was opened in 1972, are among these facilities. The Council for Tourism and Excursion continued the construction of tourist facilities in Karabakh and the use of the region's tourism potential as a whole. The Shusha Travel and Excursions Bureau was established in 1984, the Aghdam Travel and Excursions Bureau in 1986, and the Aghdam Shahbulag Tourism Base in 1988 on the balance of this council. According to the official figures of the Council, only in 1990, Shusha Tourist Base provided tourism and excursion services in the amount of

1,178,910 rubles, Shusha SEB 106,357 rubles, Agdam Tourism Base 1,904 rubles, Aghdam SEB 103,789 rubles. "Home tourism" has existed in Shusha since the middle of the last century.

In Shusha there were 17 pioneer camps subordinated to the republic and the former Nagorno-Karabakh Autonomous Region, and 1 specialized in children's sanatorium in the republic. There were no such school camps even in the largest cities. Shusha's unique nature and fresh air have played an important role in bringing camp projects here. Although the concept of "home tourism" was newly formed in the regions of Azerbaijan in the 21st century, "home tourism" in Shusha has existed since the middle of the last century. In Shusha city, as well as in Khalfali and Turshsu villages of the region, more than 2,000 families rented apartments to tourists. Shusha was one of the main tourist centers of the whole USSR. There was a large summer cinema in the city. Of course, they also came to Shusha for treatment. The dry and fresh air of Shusha was invaluable for those suffering from lung, asthma and respiratory diseases. In particular, Turshsu healing water near the city center was a favorite place for visitors to Shusha. The main source of income for Shusha was also the tourism business. This always irritated the evil Armenians. Although there are many picturesque places in Nagorno-Karabakh, Shusha was considered one of the main tourist centers of the whole USSR with its antiquity and fresh air.

Natural monuments of Shusha: Shusha is a resort town in terms of composition, purity and therapeutic value of air. From this point of view, Shusha was famous not only in Azerbaijan, but also abroad for its pleasant places and recreation center.

There is a flower with special beauty in the mountains of Shusha. This flower does not grow anywhere in the world. This miracle created by nature in the Shusha mountains is called the nightingale. The top of the flower is shaped as if a nightingale had landed on the flower and froze there.

Sakili spring, Isa spring, the legendary "Horse Plain" was a favorite place of the local community and visitors.

Sour water was known as a recreation and treatment area. 40 km from Shusha, in the distance is the Lachin road. The Dashalti River flows on the left. The acid was famous for its healing baths. One of the best sights of Shusha was Yukhari Dashalti. Among the people, this place of rest was called Shamil's garden. The peculiarity of this place is that the recreation area is located on the Dashalti river, just below the Uchmikh mountain, where the "Aghzyasty kaha" is located, around the spring. Umbrella waterfall, surrounded by the amazing beauty of the Dashalti gorge, the name of the umbrella waterfall is associated with the umbrella-like shape it creates. The view of the water flowing over the moss-covered stone cave and the sound of the waterfall are enchanting. For this reason, the area around the waterfall has become one of the favorite recreation areas of Shusha residents and visitors to Shusha.

One of the favorite places of tourists visiting Shusha was the legendary "Horse Plain" with its irreplaceable and mysterious nature. The western side of the "Horse Plain" consists of three hills behind each other. These hills are called "Uchmikh".

Tourists resting in sanatoriums and rest homes always go for walks in these places, they could not hide their surprise at the beauty of nature given to Shusha. "Khari-Bulbul" song festivals were held every May in "Cidir Duzu", one of the main places of recreation for the local population and tourists.

Shusha during the Armenian occupation

Shusha was occupied by the Armenian invaders on May 8, 1992. During the occupation of Shusha, the Armenians savagely destroyed hundreds of our historical monuments. In these years of occupation, our innumerable treasures, historical, religious and cultural objects have been destroyed. More than 30 museums, more than 125,000

exhibits were destroyed, 65 out of 67 mosques were destroyed. 10 of these museums were located in Shusha.

During the occupation of Shusha by the Armenian armed forces, 15 ethnographic samples, 5 copper products, 2 silver daggers, 1 stone pot, 20 various items decorated with stones and other valuables were taken from the Shusha city museum; They stole 5 valuable ancient carpets, 4 rugs, 5 sacks, 1 precious rare lamp, portrait of Uzeyir Hajibeyov and many other valuable historical artifacts from the Karabakh History Museum, Mir Mohsun Navvab and Bulbul's house museum. Valuable treasures of Shusha museums - paintings and sculptures, carpets and carpet products, samples of folk art, archeological findings, much-needed documents, memorabilia of prominent personalities of Azerbaijan, and other valuable materials were taken to Armenia. These items are now sold at foreign auctions or presented to the world community as an example of Armenian culture in various exhibitions and museums. The house of the prominent 19th century Azerbaijani poet Khurshudbanu Natavan was set on fire, and the Govhar Agha Mosque, a pearl of oriental architecture and a symbol of Shusha, was destroyed. The house-museums of great Azerbaijani musicians were destroyed. Hundreds of historical monuments of the city were insulted. The enemy did not hesitate to insult the monuments of such luminaries of Azerbaijani music and literature as Uzeyir Hajibeyli, Bulbul and Natavan, their monuments were covered with bullet marks. Shusha is the only productive corner of Azerbaijan that cultivates so many historical and cultural figures. It is really the glory of Azerbaijan.

Prospects for the development of tourism in Shusha after the Armenian occupation

Shusha was liberated from occupation by the Azerbaijani army on November 8, 2020, 28 years later. Today, the Azerbaijani flag is flying high in Shusha. The main goal is to restore the former glory of Shusha and raise it many times.

The geographical location of Shusha is unique. The city has a symbolic meaning for all Azerbaijanis. In addition, the city of Shusha has a rich cultural and historical heritage, and it is planned to build appropriate tourist routes in this direction.

Shusha also has a strong potential for tourism development. Historical monuments and museums such as Panahali khan's palace, Yukhari Govhar aga mosque, Ashagi Govhar aga mosque, Khurshidbanu Natava's house, Molla Panah Vagif's mausoleum, Shusha cave camp, Shusha fortress that were damaged are being restored. Shusha has great potential for history, health and cultural tourism. Sour pastures, Sakili spring, Isa spring, Shamil spring, Cidir plain, etc. promises broad prospects for tourism. The sour and healing water will undoubtedly lead to the development of health tourism. Shusha also has the potential to develop as one of the centers of Karabakh carpet weaving. There are balneological centers in Shusha, where there are announcements made 42 years ago for the construction of cableways. The region has favorable opportunities for religious, ecological, agro-tourism, as well as other types of tourism. Watching Kharibulbulu Shusha live, which is very popular in the world in terms of tourist interest, especially increases the tourist attraction of Karabakh. The famous Shusha and Gulabli sanatoriums in Shusha, Shusha's rest houses, and summer camps for school children will completely change to its previous charming appearance after the reconstruction. The pearl of Azerbaijani culture, the historical monuments of Shusha, its unique architecture allow the creation of new tourist routes. As part of this action plan, the Kharibulbul Hotel was inaugurated on May 12 in Shusha, and the Karabakh Hotel was reconstructed on August 29. The hotels are equipped with all the necessary infrastructure for guests to stay and relax. The commissioning of such facilities will play a very important role in strengthening the tourism potential of Shusha, the cultural capital of Azerbaijan.

Conclusion

Based on research and notes we can say that the opening of the "Victory" road, which is a moral symbol of the liberation of Shusha from the enemy, and the return of the population to their homeland will be a great return to Karabakh. Shusha, as well as all the territories liberated from occupation, are being revived before our eyes. Shusha is already the cultural capital of Azerbaijan, the historic "Kharibulbul" festival has been "born" again. The city is being restored in the most modern form, preserving its historical image. Modern tourism infrastructure is being created here. In particular, the laying of the foundation of a new mosque, which will be an example of modern architecture, is a sign of the amazing face of Shusha in the near future. Of course, all this will not only restore the former glory of Shusha, but even increase it many times. Shusha will again be one of the main tourist centers not only in Azerbaijan, the whole Turkic and Islamic world, the Caucasus, but also in the world. [3]

References

1. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/96/susa.html>
1. 2. https://azertag.az/xeber/Susa_Azerbaycanin_zengin_sehersalma_medeniyyetinin_nadir_incisi_kimi_berpa_edilir-1868553
2. <https://sesqazeti.az/news/politics/880302.html>

Elnurə Mirzəcan qızı Əhmədova

Bakı Slavyan Universiteti
doktorant
elnure_ahmedova@mail.ru

TÜRK XALQ NAĞILLARININ SİRLİ QƏHRƏMANLARI

Açar sözlər: Türk nağılları, İslam, Dərviş, Xızır, mifik obraz

Key words: Turkish fairy tales, Islam, Dervish, Khizir, mythical image

Qədim zamanlardan bu günə qədər Asiya ilə Avropa arasında mədəniyyət mübadiləsində körpü rolunu oynayan Türk mədəniyyətinin bir hissəsi olan türk xalq nağıllarında çox əhəmiyyətli yer tutan və tez-tez rastlanan ənənəvi və mifik canlılar haqqında müstəqil araşdırma aparılmayıb. İstər nağıllarda, istərsə də dastan və əfsanələrdə ənənəvi və mifik varlıqlar, onların mənbələrdə identifikasiyası və təsnifatının aparılması aktual məsələlərdəndir. Belə tədqiqat dünya folkloru ilə bağlı aparılan araşdırmalarda da bir çox problemlərin həllinə kömək edə bilər. Ancaq mövzunun əhatə dairəsi geniş olduğundan bu məqalədə yalnız Türk nağıllarındakı ənənəvi və mifik varlıqları sayılan *Dərviş və Xızır* tanıtmağa, onları öz aralarında təsnif etməyə çalışacağıq.

Son otuz ildə Türkiyədə toplanıb nəşr olunan nağıllardakı mifik və ənənəvi canlıları funksiyalarına görə çox geniş şəkildə təhlil olunmuşlar. Bu təhlillərdə həmişə qəhrəmanın qarşısına müxtəlif üsullarla çıxan, ona kömək edən canlılar arasında *Dərviş və Xızır* xüsusi yer tutur. Bu nağılların bir qisminə İslamın dərin izlərini görürük.

“Fars dilində “qapı-qapı gəzən dilənçi” mənasını verən *dərviş* sözü İslam dünyasında “kült üzvü” mənası ilə geniş yayılmışdır. Dərvişlər mənsub olduqları təriqətin prinsiplərinə uyğun olaraq əmamə taxar və əsa götürət, təsbəh çərdilər. Onlar canlarını və qürurlarını öldürmək

üçün gecə-gündüz Allaha yalvarardılar. Sofi, dərviş sözləri ilə qənaətcilliyi, çətinliyə dözmək lazım olduğunu ifadə edərtilər. Bəzi dərvişlər təkliddə yaşayır, bəziləri isə şeyxə bağlanır, ustadın ölümündən sonra sədrliyi davam etdirirdi.

Anadoluda ilk təriqətlər Səlcuqlular dövründə (XI-XIV) görünməyə başladı. Abdulkadir Ceylani tərəfindən qurulan Kadiri təriqəti bu gün də davam edir ki, bu da tarixi mənbəyi qəti şəkildə müəyyən edilmiş ilk dərviş icması sayıla bilər. Sonralar bəzi dərvişlər vəlilərə, bəziləri isə xilafətlə bağlanmışdır. Dərvişlərin əsaslandığı təsəvvüf ideyası Hz. Məhəmmədə çatan bir sıra övliyalar vasitəsilə Cəbrailə və Cəbrail vasitəsilə onu Allaha bağlayan zənciri öyrənmək və məzhəbinin öyrətdiyi əqidəni İslama çevirə bilməyə məcburdur”.

“Dərvişlərin bütün məzhəblərdə ortaq şəkildə bağlı olduqları prinsiplərin başında zikr gəlir. Zikr Allahı zikr etmək deməkdir. Zikr dərin bir dini vəcd və təslimlikdir. Zikr zamanı görünən eyforiyaya görə, qərbdə dərvişlər üçün hüzmək, ulama, rəqs etmək və s. əlamətlərdən istifadə olunurdu. İslamdakı yerinə görə isə Dərvişlər Allaha böyük bağlılıqlarına və imanlarına görə həmişə nağıl qəhrəmanlarına bəxş edilən möcüzələrlə onların köməkçiləri olur, nağıl qəhrəmanı darıxdığı anda birdən peyda olur, vəzifəsi bitdikdən sonra yox olurlar. Etdikləri yaxşılıqların müqabilində isə təşəkkür gözləmirilər. Nümunələrə diqqət yetirə:

“Dərviş bulağın yanında Allaha dua edərək yuxuya gedən qıza, yuxuda necə necə evlənə biləcəyini deyir”; “Kor olan sultanın gözünün açılması üçün, bu sultanın atının ayağı dəyməyən yerdən torpaq gətirilib gözüne sürtülsə, onun gözü açılar. Dərviş sultanın kiçik oğlunun yuxusuna girərək torpağı hardan və necə almağı öyrədir”.

Bu motiv bir çox türk nağıllarında qəhrəmana verilən tapşırıqlardan biridir. Adətən nağılların əvvəlində görünən bu motivdən asılı olaraq hadisələr inkişaf edir.

Nağıl qəhrəmanının uğurunun nəticəsi olan xoşbəxt evlilik və tacqoyma demək olar ki, bütün nağıllarda rast gəlinir.

“Şahzadə atasının cəlladlara verdiyi qızı onların əlindən xilas edir. Ağacın altında yuxuya gedir. At dırnaqlarının səsinə oyanır və qarşısında bir Dərviş görünür.

Dərviş qızı axirət övladı kimi şahzadəyə hədiyyə edir”; “Bir kasıb pul qazanmaq üçün yola çıxır, qarşısına Dərviş çıxır və o, onu zengin edəcək bir qamçı hədiyyə edir.” /Umai Gunay. 1975: p. 36 1-365/

Ümumiyyətlə, biz türk nağıllarında Dərvişi nağıl qəhrəmanlarının köməkçisi kimi görürük. Bəzən isə əksinə, nağılların regional variantlarında dərvişlər pis tiplər kimi görünür. Əzrumdan toplanan nağıllar arasında qızlarla evlənən dərvişlər insandır. Nağıllarda bu dərvişlər “İgci Baba”, “Bostancı Dədə” adlarını daşıyan insanlardır.

Tür nağıllarının iinci sirlili qəhrəmanı Xaızırdir: *“Hızır türk xalq inancına görə ölümsüzlük sirrinə çatmış şəxsdir. İslam rəvayətlərində Quranın bəzi ayələrində adı keçən Xızır haqqında inancların üç əsas mənbəyi var: 1. Bilqameş dastanı; İsgəndər əfsanəsi 2. İlyas və Rabbi Yeshna Bin Levi haqqında yəhudi əfsanəsi... Təsəvvüfdə Xızır övliya sayılır. Sufilərə görə hər dövrdə bir Xızır vardır. Hər nəqibül-evliya Xızırdir. Hava, dəniz və yerin bütün kölgələri onun əmri altındadır. Dənizdə Allahın xəlifəsi, quruda onun naibidir... Xızır İsrəfillə danışdıqdan sonra Allahın yer üzündə haqq dinini nazil edib qorumaq üçün ölümsüzlüyə nail oldu. Qüdsdə, hər cümə Məkkədə, Mədinədə oturur, Cebel-i Zeytunda namaz qılır”.*

İnsanlar Xızırı Peyğəmbər olaraq qəbul edir, ona Xızır Aleyhisselam, Xızır Nəbi və peyğəmbər və ya mübarək şəxs deyər müraciət edirlər. Təqvimdə yayın başlanğıcı sayılan Hıdırellez (Hıdır-ilyaz) haqqında müxtəlif inanclar, adət-ənənələr də ondan yaranmışdır. Bu günün iki qardaşı Xızır və İlyas görüşür. Xalq arasında Xızırın ölməzliyi, insanlarla ünsiyyəti haqqında zarafatlar və hekayələr var...

Xızır yer üzündə Allahın ən güclü və xeyirxah səfirdir. Çətinə düşmüş nağıl qəhrəmanlarına kömək etmək üçün onlara yetişir,

bəladan xilas edir, bir anda getmək istədikləri yerə aparır. Xızır birdən görünür və işini bitirdikdən sonra yox olur. Xızır da Dərviş kimi bəzən nağıl qəhrəmanlarının yuxusuna gəlir, onlara kömək etmək edir.

“Sarı Nəhəngi necə öldürəcəm deyə düşünərək yuxuya getdim? Yuxuda Xızırı gördüm. Xızır deyir: “Oğul, sən çox doğru və vəfalısan, sən insansan. Allah sizə kömək edəcək. Qalx, dəstəmaz al, iki rükət namaz qıl, Bismillah deyib, tut ağacına sarıl. Tut ağacı düşəndə dovşan çıxacaq, sən iti burax, it dovşanı tutanda qutunu dovşanın qarnından götür. Həşəratların hər ikisini dərhal öldür. Nəhəng çatlayanda üçüncüsünü öldürün”./ Umai Gunay.1 975: p. 36 1-365/

İslam mənbələri ilə birbaşa əlaqəli olan Dərviş və Xızır adları xalq inancları arasında yaşadıkları kimi, onların nağıllara köçürüldüyünü görürük. Bu iki ad nağıl təxəyyülünün məhsuludur. Onun xəyal etdiyi insan tipi deyil, insanların öz dini inancları və reallıqda ümidlə yaşadıkları insanlardır. Onlar insanların bağlandığı və güvəndiyi tiplərdir. Türk nağıllarında nağıl qəhrəmanları xoşbəxtlik və müvəffəqiyyət əldə etmək üçün yaxşı müsəlman olmaq mühüm şərtidir.

References

1. Bilge Seyidoglu, Studies on Erzurum Folk Tales, Ank. 1975. "Çuhadaroglu", p. 65. "Perishan Tuccar", p. 66.
2. Saim Sakaoglu. Gyumushkhane Masallary, Ankh. 1975. "Girl-Eater", p. 48 TTV 148 Aa-Th 315 A.
3. Umai Gunay. Elazig Masallary, Erz. 1 975. "Zülfü Mavi", p. 36 1-365, TTB 239 Aa-Tx 707.

Sahibə Xəlil qızı Ələkbərova
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
dissertant
sahiaz.ailem@gmail.com

ERMƏNİ VANDALİZMİNİN QARABAĞ MUZEYLƏRİNƏ TƏSİRİNƏ DAİR

Açar sözlər: Qarabağ, muzey, mədəniyyət, gənc nəsil

Key words: Karabakh, museum, culture, tick generation

Müharibənin acılarını və dəhşətlərini gəncliyimizə, gələcəyimizə çatdıran işğaldan xilas edilmiş muzeylərimizin fəaliyyətini göz önünə gətirmək istədik. Muzeylər haqqında yerində deyilən bir çox fikirlərdən biri də budur ki, muzeylər mənəviyyətə açılan pəncərədir. Təssüf ki, təcavüzün yazılmayan qanunları çoxdur, kim güclüdürsə, o da haqlıdır. Dünya mədəniyyətinə, elminə sahib olmaq üçün nə qədər müharibə aparılıb, günahsız qanlar tökülüb. Yaradıcılığının əsasını müharibə mövzusu təşkil edən Vasil Bıkovun fikrinə görə "müharibə və mədəniyyət bir araya gəlmir, onlar ayrı-ayrı dillərdə danışır." Onun bu fikiri ilə razılaşıb deyə bilərik ki, Qarabağ müharibəsində Azərbaycan xalqının minlərlə maddi və mənəvi mədəniyyətini özündə əks etdirən nümunələri məhz Ermənistanın torpaqlarımıza əssasız iddiası nəticəsində baş verən müharibənin qurbanlarına çevrildi. Uzun illər erməni vandalları tərəfindən işğala məruz qalmış ərazilərimizdə yüzlərlə eksponatı dağıdılmış, yandırılmış, talan edilmiş, muzeylərin acı aqibəti muzeyşünasları narahat edən danılmaz faktordu. Ümumiyyətlə, Ermənistanın işğal altında saxladığı ərazilərdə 150 000-dən çox daşınan mədəni-irs nümunələri, o cümlədən 4 dövlət rəsm qaleriyasından 376 rəsm əsəri, 761 kitabxanadan 4,6 milyon kitab, 13 arxivdən 260 000 arxivləşdirilmiş sənəd, vətəndaşların şəxsi kolleksiyalarında saxlanan 50 000-dən çox tarixi əhəmiyyətli məhsul

aşyaları, 22 muzeydən 102 min 757 muzey eksponatı ermənilər tərəfindən qarət edilərək ermənistana aparılmışdır. Azğınlamış ermənilər Qarabağ ərazisində olan muzeylərindən taladıqları maddi-mədəniyyət nümunələrini, dünya ictimaiyyətinə erməni maddi-mədəniyyət nümunələri kimi təqdim edərək, bir sıra ölkələrdə nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də xarici ölkələrdə alver predimentinə çevirərək, bir qismini dünyanın müxtəlif ölkələrində satışa çıxarmışlar. Bir qismini isə nüfuzlu şəxslərə hədiyyə etmişlər. Digər qismini də İrəvan şəhərində müxtəlif müəssisələrində və şəxsi mülklərdə saxlayırlar. Hətta 1998-ci ildə ermənilər tərəfindən Laçın rayonunun Mıgıdərə kəndinin cənub qərb hissəsində yerləşən məbədin üzərindən çıxarılmış yazılı daşın Ermənistanın İrəvan şəhərindəki “Matadaran” qədim əlyazmalar muzeyində №3437 nömrə altında saxlanıldığı məlumdur. İşğal olunmuş ərazilərimizdən qədim sikkələr, qızıl və gümüş işləmələr nadir və dəyərli daşlar, rəsm əsərləri xalça və digər əl işlərindən ibarət unikal kolleksiyalar talan edilmiş, ermənistana aparılmış və digər dövlətlərdə satışa çıxarılmışdır. Nümunə olaraq deyə bilərik ki, əgər Nətavan, Bülbül və Üzeyir Hacıbəyovun tunc heykəllərini Gürcüstanda metal parçaları kimi satışa çıxarılmışdır. Azərbaycan Hökuməti onları 500 min dollara alaraq Bakıya gətirdi. Artıq bu gün həmin heykəllər öz əvvəlki ünvanlarında Şuşa mədəniyyət evinin qarşısında yenidən qoyulub. Həmçinin Laçın Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyindən götürülmüş eksponatı gümüş əl çantasını 2011-ci ildə Londonda “Sotheby s.Çhr (“39”) s auksionunda 80 000 dollara satılmışdır. (1) Bundan başqa evlərə saraylara gəlinlərlə birlikdə cehiz köçən milli bənzərsiz xoşbəxt naxlı, Qarabağ muzeylərindən qarət edilib aparılan xalçalar, 1993-2011-ci illər ərzində ABŞ, Almaniya, Fransa, İngiltərə Səudiyyə Ərəbistanı və digər ölkələrdə erməni brendi adı altında satılaraq özgələrin ayaqlar altına atılıb. Təssüf ki, “Təcavüzün qurbanı olan mədəniyyət abidələri vətəndən ayrıldıqda, öz xalqının taleyini yox, ancaq adını daşıyır” deyimi də bu günümüzzlə çox uzlaşır.

İngilis filosofu Tomas Hobsun fikrinə görə” Qisas alarkən (yəni pislilyə pisliliklə cavab verərkən) törədilmiş pislilyin ölçüsü yox, qisasdan sonra yaranacaq xeyirin ölçüsü nəzərə alınmalıdır. (2) Doğrudanda ermənilərin xalqımıza, maddi-mənəvi dəyərlərimizə qarşı törətdikləri cinayətləri heç bir ölçü meyyarına sığışdırmaq mümkün olmadığı kimi, onların “xeyir ölçüsü” kimi düşündükləri müharibədən əldə etdikləri qənimətlər də heç bir insanlıq ölçüsünə sığmır. Şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqının mədəni irsi bəşər mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğuna görə bu irsin bilərəkdən dağıdılması siyasəti dünya sivilizasiyasına da sarsıdıcı zərbə olub. Törətdikləri bəşəri cinayətlərə görə hələ də cəzasız qalan erməni vandalları azərbaycanlılara məxsus maddi və mənəvi irsi məhv etməklə, şəhərləri, kəndləri xarabalığa çevirməklə, tarixi abidələri dağıtmaqla bəşəri cinayətlər törətmişlər. Bütün bunlar bəs deyilmiş kimi, “Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında 1954-cü il Haaqa konvensiyalarının və “Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövrüyyəsi haqqında “Paris konvensiyalarının müddəalarını kobudcasına pozaraq, Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərində də xalqımızın qədim tarixi yaddaşı olan maddi-mədəniyyət abidələri planlı şəkildə məhv edilərək məqsədyönlü vandalizm aktı həyata keçirilmiş, eyni zamanda mədəni sərvətlərimizi talamış və Azərbaycan, türk mənşəli yer adlarını dəyişdirmişlər. Özgə torpaqlarına yiyələnməklə onların maddi və mənəvi sərvətlərini saxtalaşdırıb, özününküləşdirməklə özlərini dünya ictimaiyyətinə qədim xalq kimi təqdim etməyə çalışan ermənilər, əslində insanlıq mədəniyyətinə qarşı cinayət törətdiklərini unutmuşlar. (3) Muzeylərin divarları arasında əsrlərin tarixi, əsərlərin, heykəllərin insan kimi taleləri yaşayır İnsanlardan fərqli olaraq onların ömrü zamansızdır. Dəyşilən yalnız məkan və ziyarətçilərdi. Elə muzeyin əhəmiyyəti də ondadır ki, keçmiş tarix gənc nəslin, yeni nəslin yaddaşında yaşamaqda, xatırlanmaqda davam edəcək. Sözsüz ki, 30 ilə yaxın doğma torpaqlarından zorla didərgin salınmış insanların taleyində yaşanan acı tarix, öz məzmununa uyğun yeni

yaranmış və yenidən öz doğma ünvanlarında bərpa edilmiş muzeylərdə əks olunacaq. Artıq, Qarabağı görməyən onun sehrinə düşməyən insanlar bu torpağın təbii sərvəti, coğrafi mövqeyi, başına gətirilən müsibətləri işğaldan xilas edilmiş rayonlarda yenidən bərpa edilmiş və yeni yaradılan muzeylərinin ekspozisiyasında görəcəklər.

References

1. Faig Ismayilov, Our destroyed museums in our ancestral lands - facts.<https://sia.az/en/news/social/769046.html>.mfa.qov.az/en/content
2. Vahid Omarov, Thomas Hobbs and protection of human rights and freedoms <https://sesqazeti.az/news/mia/489469.html>
3. Sahiba Alakbarova, Cultural Heritage of Lachin Region <http://monuments.az>

Amalya Mahal qızı Sezgin

Bakı, Azərbaycan
amalims@hotmail.com

AZƏRBAYCANDA TƏDQIQAT ƏSASLI TƏLİMİN TƏTBİQİNƏ DAİR

Açar sözlər: *tədris, tədqiqat, bacarıq, araşdırma, müsahibə*

Key words: *teaching, inquiry, skill, research, interview*

Azərbaycanda 2006-cı ildə Milli Kurikulum qəbul edilsə və təhsil sahəsində bir sıra islahatları keçirilsə də, bir çox məktəblərdə dərslər hələ də ənənəvi tədris metodları ilə keçirilməkdədir. Dərslərin ənənəvi tədris metodları ilə keçirilən məktəblərdən fərqli olaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bəzi yerli özəl və beynəlxalq məktəblərdə şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı üstün təcrübələr yaranmaqdadır.

Bu məktəblərdə şagirdlərə təqdim edilmiş tədqiqat mövzuları əsasında və tədrisin fəal təlim metodları ilə təşkili nəticəsində şagirdlər fərdi və ya öz yaşdıları ilə əməkdaşlıq etməklə müstəqil işləyə, mülahizə yürüdə, öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilir, onların problem həllinə yönəlmiş və müstəqil qərar vermək bacarığı inkişaf etmiş olur və bununla da onlara verilən biliyi hazır şəkildə deyil, onu araşdıraraq və tədqiq edərək – bir sözlə, onu yaradaraq əldə edirlər. Bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi isə müasir öyrənmə və öyrətmə prosesində tətbiq edilən təlim yanaşmalarından biri olan tədqiqat əsaslı təlim vasitəsilə mümkün olur.

Məlumdur ki, tədqiqat əsaslı təlimin tarixi daha qədim dövrlərdən başlayır və bu, Konfutsi və Sokratın təlimində də aydın şəkildə ortaya çıxır. XVII əsrdə Spinoza və digər filosoflar qeyd edirdilər ki, bilik hər hansı faktı ötürməklə deyil, ideya və fikir mübadiləsi etməklə əldə

edilir. Məhşur amerikalı pedaqoq və filosof Con Dyui öyrənmənin ən yaxşı yolu kimi “bir şeyi edərək öyrənmək” fikrini irəli sürmüşdür.

Tədqiqat əsaslı təlim şagirdlərin dərslər zamanı onlarda maraq doğuran sualları vermək və özlərinin bu suallara cavabları axtarıb tapmaq, öyrəndikləri barədə daha geniş təsəvvürlər yaratmaq, onlar üzərində düşünmək və hərəkətə keçmək yolu ilə öyrənmə prosesində fəal şəkildə məşğul olduqları bir təlim yanaşmasıdır. Tədqiqat əsaslı təlim zamanı və ya tədqiqata əsaslanan dərslərdə müəllim şagirdlərə yalnız bilik verməli, sonra isə verdiyi biliyi yoxlamaq üçün şagirdlərin test suallarını cavablandırmasını təmin edən tərəf kimi deyil, o, şagirdlərin maraq dolu beyinlərini istiqamətləndirən bir fasilitator olmalıdır. Bu təlim yanaşması hazırda dünyanın 160-a yaxın ölkəsinin 5000 mindən çox məktəbində tədris olunan Beynəlxalq Bakalavriat Proqramının təməlini təşkil edir. Azərbaycanda da bir sıra özəl və bəzi dövlət məktəblərində tədris məhz tədqiqat əsaslı təlim əsasında hazırlanmış Beynəlxalq Bakalavriat Proqramı üzrə həyata keçirilir.

Azərbaycanda hazırda tədrisi Beynəlxalq Bakalavriat Proqramı əsasında təşkil edilən 4 özəl və 2 dövlət məktəbi fəaliyyət göstərir. Bu məktəblərdə dərslərin tədqiqat əsaslı təlim üzrə keçirilməsi, şagirdlərin biliyi hazır deyil, onu müxtəlif mənbələrdən araşdıraraq əldə etməsi, müəllimlərin isə biliyi şagirdə hazır şəkildə deyil, onu əldə etməyin yollarını tapmağı öyrətməsi diqqət çəkmişdir. Bu məktəblərdə şagirdlər ibtidai təhsil pilləsindən başlayaraq tədqiqat mövzuları üzərində işləyir, məlumatları və yeni bilikləri sərbəst şəkildə araşdıraraq əldə edirlər. Bu zaman şagirdlər təlimə daha çox maraq göstərir və çox həvəslə yeni mövzular və anlayışları öyrənirlər. Təlimdə olan bu yanaşmadan digər yerli özəl və dövlət məktəblərində də istifadə edilməsi şagirdlərin öyrənməsi və biliyi əldə etməsi baxımından daha effektiv öyrənmə mühitinin yaradılmasına müsbət təsirini göstərməsi danılmazdır. Bu baxımdan da tədrisin tədqiqat əsaslı təlim əsasında təşkil edildiyi yuxarıda qeyd olunmuş məktəblərdə, eləcə də tədrisin ənənəvi şəkildə təşkil edilən özəl və

dövlət məktəblərində çalışan müəllimlər arasında tədqiqat əsaslı təlim, onun dərslərdə tətbiqi və üstünlüklərinin öyrənilməsi üçün keyfiyyət araşdırmasının aparılmasına ehtiyac yaranmışdır.

Bu məqsədlə tədqiqat əsaslı təlimin tətbiqi üzrə məlumatların dərinləşdirilmiş müsahibə yolu ilə əldə edilməsi və keyfiyyət təhlilinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu müsahibənin məqsədi həm dövlət, həm də yerli özəl və beynəlxalq məktəblərdə fəaliyyət göstərən müəllimlərin ənənəvi və müasir təlim metodları, xüsusən də tədqiqat əsaslı təlim əsasında keçirilən dərslərin üstünlükləri, onların ənənəvi formada keçirilən dərslərdən fərqi və şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin üstün cəhətlərini müəyyən etməkdir. Bunun üçün 2 dövlət və 2 yerli özəl məktəbin ibtidai, orta və yuxarı siniflərində tədris edən, tədqiqat əsaslı təlim təcrübəsi olan və belə bir təcrübəsi olmayan 60-a yaxın müəllim seçilmişdir. Dərinləşdirilmiş müsahibələr keçirildikdən sonra onun nəticələri təhlil ediləcək və müsahibə nəticəsində lazımi məlumatlar əldə olunacaqdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə tədqiqat əsaslı təlimin tətbiqi ilə bağlı dövlət və yerli özəl məktəblər arasında keyfiyyət araşdırması keçirilməmişdir. Beləliklə, keyfiyyət araşdırmasının nəticələri təhlil olunduqdan sonra, araşdırmanın nəticəsi əldə olunacaqdır.

References

1. <https://galileo.org/focus-on-inquiry-lit-review>

Elchin Farhad oğlu Osmanov
Bakı Biznes Universiteti
doktorant
Osman.elchin@gmail.com

ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN THE OCCUPIED AREAS

***Açar sözlər:** işğaldan azad edilmiş ərazilər, sahibkarlığın inkişafı, iqtisadi inkişaf, yeni destinasiyalar, müasir tədbirlər planı*

***Key words:** liberated territories, development of entrepreneurship, economic development, new destinations, modern action plan*

Today, the people of Azerbaijan are living one of the most memorable and glorious days in history. Under the long-term policy and strategic leadership of the Supreme Commander-in-Chief of the Glorious Azerbaijani Army, President Ilham Aliyev, the long-awaited territory of Karabakh was liberated from occupation (1). At such a happy time, it is time to put on paper the economic potential of these regions, to determine the direction of trade, provided that they are used effectively.

Indeed, the historical and cultural significance of these regions for the people of Azerbaijan far exceeds any economic value. Interestingly, the liberated regions have a rich economic potential, and the new economic value created by the integration of these countries into the national economy is many times greater than all the financial costs associated with the repatriation of Azerbaijan.

It can be said that the successful business environment created in the free zone, the creation of small, medium and micro enterprises will make an important contribution to the rapid development of the non-oil sector. The material basis of this hope is the natural wealth of free

lands, the socio-economic basis for the return of free and proud people to their homeland.

According to the Minister of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan, there are 167 types of minerals in the new destination.

The liberated areas are rich in various materials that are important for industry and construction. At present, these areas have abundant water resources, which is of great importance for the development of industry and agriculture in our country. There are about 120 different mineral water reserves of medical importance in the region. In general, about 40% of Azerbaijan's total mineral water resources are in the liberated territories.

All this proves that these regions have enough raw materials and energy resources to build a large business network with sufficient assets. The main task facing present and future generations is to ensure the sustainable socio-economic development of Karabakh through the effective use of these resources (2). It must be acknowledged that it is not easy to restore the territories, real estate, material and spiritual wealth destroyed by the Armenian invaders in a short time. But we can also say that our President, who has missed our people for 30 years, was able to liberate our homeland Karabakh from occupation with his courage, foresight, political ability and determination.

Complex laws, economic-social, technological, social, environmental and other complex laws are very important for the organization, management and business development of free zones.

In other words, the way of thinking about land reform must be chosen. In this regard, the monograph "Reconstruction of the region after the conflict in Azerbaijan" prepared and published in 2010 by well-known economists Nazim Muzaffarli and Eldar Ismayilov with the support of the Caucasus Institute for Strategic Studies provides the basis for monitoring. This may be the basis for further research on the

development of appropriate state programs for the restoration of liberated territories (2).

There is no doubt that new construction companies, individual micro-firms and small enterprises will take an active part in the reconstruction of many ruined settlements in the region. They must also restore many hospitals and clinics, schools and kindergartens, and public libraries.

There is no doubt that micro-firms, small and medium-sized enterprises have created and put into operation modern shops, consumer and catering facilities, markets and other social infrastructure in the liberated cities and villages. We expect the use of preferential (multiple tax exemption) taxes and loans (low interest rates) in the organization of these enterprises.

Entrepreneurship in the liberated territories is financed directly from the state budget and the National Oil Fund, foreign finance, one-time free donations from international organizations, low-interest bank loans, insurance companies, residents' own funds and other sources.

References

1. <http://ikisahil.com/post/185443-azerbaycanin-ishgaldan-azad-edilen-erazilerinde-sahibkarligin-inkishaf-istiqaemetleri> – 2021
2. <https://ikisahil.az/post/185443-azerbaycanin-ishgaldan-azad-edilen-erazilerinde-sahibkarligin-inkishaf-istiqaemetleri> – 2021

Gülnarə Muxtar qızı Əliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
dissertant
ismayilova2002@inter.ru

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK AŞIĞ ŞEİRLƏRİNDƏ DEYİŞMƏLƏR

***Açar sözlər:** Azərbaycan, Türkiyə, atışma, linqvopoetik xüsusiyyət, qafiyə*

***Key words:** Azerbaijan, Turkey, shooting, linguopoetic feature, rhyme*

Aşığ ustad sənətkar kimi digərlərindən fərqləndirən ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biri onun deyişə bilməsidir. Deyişmə meydanına girən aşıq, hər iki dünya elmini öyrənməli, dini, mistik və hikmətli bilikləri dərinlən öyrənməlidir. Burada aşıq üçün şeir üslubunda "bədahətən" söz demək, başqa sözlə, şeir oxumaq bacarığı çox önəmlidir.

Azərbaycan folklor arealında zarafat-əyləncə səciyyəsi daşıyan və əsasən də Abşeron bölgəsində daha çox nəzərə çarpan meyxana deyişmə - yarışmaları da bir sıra özəllikləri ilə qazax-qırğız atışmalarını və Anadolu aşıqlarının atışmalarını xatırladır. Azərbaycan aşıqları arasında daha çox yayılmış deyişmə forması bağlama və ya qıfıləndlərdir. Aşıqlar bir-birinin qarşısına xeyli sayda qıfılənd-bağlama çıxarır.

Bütövlüklə, aşıq sənəti kimi, deyişmələr də mədəniyyət hadisəsidir. Burada, sənətkarın sazi, sözü, rəftarı, ədəb-ərkanı əvvəldən axıra qədər təsirlik faktına çevrilir, onun psixoloji gərginliyə dözümlünü, bu ada nə dərəcədə layiqliyi müəyyənləşir. Eyni zamanda, hər bə-zorba sujetin inkişafında hadisələrin kuliminasiyaya doğru getdiyi təəssüratı yaradır. Deyişmə strukturunda diqqəti cəlb edən ən maraqlı məsələ təkcə faktların, hadisələrin sadalanması deyil, başlıca faktorlardan biri şeir

nizamına əməl etməsidir. Daha doğrusu, hər bə-zorba deyən sənətkar hansı formada (qoşma, gəraylı, bayatı, mükəmməs, divani) rəqibə düşüncələrini çatdırırsa, digər tərəf də o formada cavab verir/Huseyinzade T., 2017: 273/. Xəstə Qasım, Aşıq Hüseyn Şəmki, Aşıq Ələsgər, Hüseyn Bozalqanlı, Növrəs İman, Xəyyat Mirzə kimi ustad sənətkarların dərin məzmunlu qıfıl bəndləri aşıq sənətində mühüm yer tutur. Bu dəyişmələrdə bütün bədii təsvir vasitələri spesifik işlənmə tezliyi qazanmaqla məhdudlaşmır, həmçinin yeni-yeni mənalı ifadə tərzləri meydana çıxır, nüfuz edici və mükəmməl bədii lövhələr canlandırılır. Hər bir üslubi fiquru təşkil edən komponentlərin fəallığı sayəsində cazibəli poetik nitq mühiti müəyyənləşir. Bu prosesdə aparıcı rola malik olan dil vahidinin fəaliyyət sferası üslubi-poetik mənalara özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkarlayır. Optimal bədii nitq mühitinin yaranmasına yol açan linqvistik vahidin işlənmə tezliyi ifadə və məna yekrəyindən daha çox məna rəngarəngliyinə xidmət göstərir. Poetik ovqat yaratma əlamətləri dil işarələrinin bədii fənd səciyyəsi qazanmasına, poetik faktor kimi meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bir sözlə, ustalılıqla işlədilmiş hər bir dil işarəsi ümumi mətnə bədii keyfiyyəti artırır. Bütün hallarda bədii mətləblə bağlılıq, fikrin poetik dəyiminə tabelilik aşığın obrazlı təfəkkürünün hərəkətə gətirdiyi dil faktorlarının əsas atributu kimi üzə çıxır.

Dəyişmələr türk aşıq şeirlərində də geniş yayılmış formalardan biridir. Bu dəyişmələr məzmunu, dil xüsusiyyətləri ilə onu söyləyənin ustadlığını açıq şəkildə nümayiş etdirirlər. Türk aşıq şeirində dəyişmələrin müxtəlif növləri var: a) Atışma (karşılaşma) - aşıqlar cəmiyyətdə özlərinin ən yaxşı olduqlarını sübut etmək və məşhurlaşmaq üçün başqa ozanlarla apardıqları şifahi söhbətlərdir. Bu mübahisələrdə müəyyən qaydalar olur və aşıq üz bəüz görüşür, dəyişir və ustada qədər yüksəlirlər; b) Tanışma - bu, ozanların dördlülklər oxuduğu, şifahi və ya sazla (musiqili) bir-birini təriflədiyi yarışdır. Təkcə aşıqlara deyil, orada olan qonaqlara da tərif deyilir; c) Taşlama - aşıqların qəzəblə, hiddətlə bir-birinə oxuduqları yumoristik

xüsusiyyətlərə malik şeirlərdir. Bu gün aşuqların deyişmələrində insanların ən çox bəyəndiyi məhz satirik xarakterli təşlamlardır. Təşlama aşuqlar arasında yaş nisbətindən (qoca-gənc) asılı olmayaraq edilir.

Türk aşuqlarının deyişmələrini linqvopoetik baxımdan təhlili göstərdi ki, bu aşuq şeir növünü yeddi qrupa bölmək olar: 1. Aşuğun öz sənətini hansı səviyyədə bilməsini nümayiş etdirmək üçün atışmalar (müamma); 2. Deyişməli atışmalar; 3. Öyüt verən atışmalar; 4. Təşlama; 5. Oyünmə və ya qoltuqlama atışmalar; 6. Sicilləmə atışmalar; Məktub atışmalar. Bu bölgünü ilk dəfə türk tədqiqatçısı Erman Artun “Çukuroba aşık geleneğinde atışma” adlı məqaləsində təqdim etmişdir. /Erman Artun */

Nümunələrdən və təhlillərdən görüldüyü kimi, deyişmələr və ya atışmalar məzmun baxımından zəngin olduğu kimi, dil faktları ilə də zəngindirler. Bu dil faktlarını öyrənmək və təhlil etmək baxımından deyişmələrin araşdırılması çox vacib və aktualdır.

References

1. Huseyinzade T. Poetry of ashug changes. Baku: Youth Publishing House, 2017, 312 p., P.273
2. Çukurova Âşıklık Geleneğinde Atışma Erman Artun* -Dergi Park\https://dergipark.org.tr ›download› article-file
3. Çobanoğlu Ö. “Epic Type Monograph in the Tradition of Poetry in Love Style”, Ankara: Hacettepe University, Institute of Social Sciences Turkish Folklore Branch Doctor of Thesis (Unpublished). 1996.
4. Sakaoğlu S. “Turkish Musical Poetry”, Turkish Language Magazine (Special Issue of Folk Poetry), 1989, P. 445- 450

Münəvvər Ələddin qızı Qədimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
munavvar.qadimova@inbox.ru

TÜRKİYƏ RESPUBLİKASININ İMZALADIĞI İKİTƏRƏFLİ SOSIAL MÜDAFİƏ SAZIŞLARININ COĞRAFİ ASPEKTİ

***Açar sözlər:** sosisal müdafiə, coğrafi aspekt, sosial təminat, sosial müdafiə sazişi, beynəlxalq təcrübə*

***Key words:** social protection, geographical aspect, social security, social protection agreement, international experience*

İkitərəfli sosial müdafiə sazişləri vətəndaşların sosial hüquqlarla təminatını ölkə həudlarından kənarında leqallaşdırmaqla qloballaşan dünyanın tələblərini realizə edir. Belə ki, sosial müdafiə sazişlərini müzakirə predmetinə çevirən başlıca səbəblərdən biri qloballaşma səbəbilə əhalinin işçi qüvvəsi kimi sürətli miqrasiyası və həmin ölkələrdə onların sosial müdafiəsinin təşkilinin necəliyidir. Xüsusilə II Dünya müharibəsindən sonra Türk vətəndaşlarının Avropaya işçi qüvvəsi kimi miqrasiyası, həmin vətəndaşların sosial rifah halının keyfiyyəti sosial təminat müqavilələrini aktualaşdırmağa başlamışdı. Bu problemin effektiv həlli üsulu kimi Türkiyə Respublikası ikitərəfli sosial müdafiə sazişləri imzalamaqla həm öz vətəndaşları həm də xaricdən gələn vətəndaşların qanuni sosial hüquqlarını qoruyub saxlayır. Hal–hazırda Türkiyə Respublikası İngiltərə, Almaniya, Skandinaviya ölkələri, Kanada, Makedoniya, Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova, Çexiya, Lüksemburq, Macarıstan, Qırğızıstan kimi dünyanın 35 ölkəsi ilə sosial müdafiə sahəsində saziş imzalamışdır. İran İslam Respublikası ilə imzalanan saziş istisna edilməklə digər ölkələrdə bu razılaşmanın müddəaları tətbiq edilməyə başlamışdır.

İkitərəfli sosial müdafiə sazişlərinin müddəaları qarşı tərəfin sosial təminat qurumları tərəfindən müvafiq ərazidə tətbiq edilir. Məhz həmin ərazi, yəni sosial müdafiə sazişinin qüvvədə olduğu məkan sosial müdafiə sazişlərinin coğrafi aspektini formalaşdırır. Beynəlxalq təcrübədə müqavilə, saziş və ya razılaşmanın coğrafi aspekti dedikdə ölkənin milli hüduqları çərçivəsindəki ərazilər nəzərdə tutulur. Lakin bəzi ölkələrin milli hüduqlardan kənarında ərazilərinin olması sosial müdafiə sazişlərində coğrafi aspektin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, Fransa və Türkiyə arasında imzalanan sosial müdafiə sazişində mövcud müddəaların yalnız Fransanın Avropa hüduqları ilə məhdudlaşması, Fransa Dənizası Ölkələr Birliyi ərazilərinə şamil edilməyəcəyi qeyd edilmişdir. (3,s.1) Həmçinin Danimarka ilə imzalanan sazişin müddəaları da Danimarka Krallığına məxsus olan Qrenlandiya və Farer adalarına şamil edilmir. (2,s.2)

Beynəlxalq təcrübədə sosial müdafiə sazişlərində coğrafi aspekt “qüvvədə olduğu ərazi” kimi də qeyd edilir və dövlətin siyasi–hüquqi səlahiyyətlərinin coğrafi mənada məhdud olması ilə izah edilir. Sosial müdafiə sazişlərinin coğrafi aspektinin məhdudlaşdırılmasının qarşısını almaq məqsədilə “məskunlaşdığı ölkə” prinsipi tətbiq edilir. Həmin prinsipə görə şəxs məskunlaşmağa başladığı ölkədə sosial risk altında olduğunu anlayıb ölkəni tərk edərsə sosial müdafiə razılaşmasına müvafiq olaraq hər hansı yardım və təminat ala bilmir. (1,s.17)

İkitərəfli sosial müdafiə sazişlərində coğrafi aspektin xüsusi müddəa kimi şərh edilməsinin əsas səbəbi istənilən ölkənin hüquqi və siyasi səlahiyyətinin coğrafi cəhətdən məhdudlaşdırılması ilə əlaqələndirilir. Yəni tərəflərin sosial müdafiə sazişi çərçivəsində əldə etdiyi hüquq və vəzifələr milli hüduqlardan kənarında heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

References

1. Nickless, J.Siedl, Helmut: “Coordination of Social Security in the Council of Europe: Short Guide, Council of Europe Publishing”, Strasbourg 2004, s. 17
2. Türkiye Cumhuriyeti İle Danimarka Krallığı Arasında Sosyal Güvenlik Sözleşmesi, madde 1, s. 2.
3. Türkiye Cumhuriyeti İle Fransa Arasında Sosyal Güvenlik Sözleşmesi, madde 3, s.1

Ульфет Салман оглу Микаилов
Азербайджанский медицинский университет
доктор философии по медицине, доцент
ulfetmikayilov55@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ГИПОТЕРМИИ НА СМЕРТНОСТЬ ПАЦИЕНТОВ С ТРАВМАМИ

Ключевые слова: *травма, факторы риска, гипотермия, госпитальная смерть, пациенты*

Key words: *trauma, risk factors, hypothermia, hospital death, patients*

Случайное переохлаждение является известным предиктором худших исходов у пациентов с травмами, но до сих пор не было всесторонне оценено в метаанализе. Целью данного исследования было изучение влияния случайной гипотермии на смертность пациентов с травмами в целом и пациентов с черепно-мозговой травмой (ЧМТ) в частности. Мета-анализ показал, что случайное переохлаждение является важным предиктором более высокой внутрибольничной летальности как у пациентов с травмами в целом, так и у пациентов с ЧМТ в частности. С общим OR 5,18 для пациентов с травмами и 2,38 для пациентов с ЧМТ в частности, гипотермия оказала сильное влияние на смертность. Сообщается, что до 66% пациентов, поступающих в отделения неотложной помощи по поводу серьезной травмы, страдают от случайного переохлаждения. Гипотермия обычно определяется как основная температура тела $<35^{\circ}\text{C}$ и далее классифицируется на легкую ($35\text{--}32^{\circ}\text{C}$), умеренную ($32\text{--}28^{\circ}\text{C}$) и тяжелую ($<28^{\circ}\text{C}$) [1, 2]. Этиология является многофакторной, включая воздействие окружающей среды, геморрагический шок, недостаточно подогретые растворы для объемной реанимации и препараты,

вызывающие снижение вазоконстрикции и более высокий порог таких препаратов как анестетики и миорелаксанты [3].

Принимая во внимание сильное влияние случайного переохлаждения на смертность, следует прилагать усилия для предотвращения переохлаждения у пациентов с травмами, когда это возможно. Стойкое переохлаждение у пациентов с тяжелыми травмами снижает вероятность успешной реанимации [4]. Следовательно, его необходимо предотвращать на догоспитальном этапе, а также во время раннего госпитального ухода. Меры по предотвращению и лечению переохлаждения включают снятие мокрой одежды, применение согревающих одеял, теплых парентеральных жидкостей, избегание ненужной анестезии, а также случаи тяжелой гипотермии с сердечной нестабильностью или остановкой сердца, согревание с помощью экстракорпоральной мембранной оксигенации или искусственного кровообращения. Коагулопатия, вызванная травмой, часто встречается у пациентов с тяжелыми травмами и, как было показано, связана с более высокой смертностью. Гипотермия, ацидоз и гемодилюция из-за объемной реанимации имеют сложные взаимодействия и неблагоприятно влияют друг на друга, что приводит к обострению коагулопатии у пациентов с травмами [2, 3]. У пациентов с тяжелыми травмами более высокие потребности в переливании крови могут служить маркерами коагулопатии.

Таким образом, более высокий уровень смертности пациентов, страдающих от случайного переохлаждения, может быть связан с коагулопатией, вызванной гипотермией. Гипотермия приводит к подавлению множества повреждающих механизмов в поврежденном мозге, включая окислительный стресс, апоптоз, аутофагию и воспаление [1, 2]. Более того, экспериментальные исследования показывают, что гипотермия связана со снижением проницаемости гематоэнцефалического

барьера и ингибированием диффузного повреждения аксонов. Однако эти потенциальные нейрозащитные эффекты гипотермии при черепно-мозговой травме, скорее всего, перевешиваются пагубным эффектом коагулопатии, вызванной травмой, и последовательного обострения внутричерепного кровотечения [4].

Гипотермия, вызванная дисфункцией гипоталамуса, описана в литературе и потенциально может способствовать более высокой смертности у гипотермических пациентов с тяжелой ЧМТ. Влияние гипотермии на смертность могло быть затруднено более серьезной травмой, нарушенной физиологией и более высокими требованиями к переливанию крови у гипотермических пациентов. Однако ряд авторов выявили гипотермию в качестве независимого предиктора более высокой смертности, даже после поправки на тяжесть травмы [1, 2, 3]. Более того, поскольку догоспитальное переливание продуктов крови является редким явлением, искажение влияния гипотермии на смертность путем переливания маловероятно.

Случайная гипотермия была тесно связана со значительно более высокой внутрибольничной летальностью как у пациентов с травмами в целом, так и у пациентов с ЧМТ в частности. Эти данные подчеркивают важность мер по предотвращению случайного переохлаждения при догоспитальной помощи пациентам с травмами.

References

1. Churpek M.M., Snyder A., Sokol S., Pettit N.N. Investigating the impact of different suspicion of infection criteria on the accuracy of quick sepsis-related organ failure assessment, systemic inflammatory response syndrome, and early warning scores. *Crit Care Med.* 2017;45(11):1805

2. Glance L.G., Stone P.W., Mukamel D.B. Increases in mortality, length of stay, and cost associated with hospital-acquired infections in trauma patients. *Arch Surg*. 2011;146(7):794–801.
3. Vogel J.A., Liao M.M., Hopkins E. Prediction of postinjury multiple-organ failure in the emergency department: development of the Denver Emergency Department Trauma Organ Failure score. *J Traum Acute Care Surg*. 2014;76(1):140.
4. Vogel J.A., Newgard C.D., Holmes J.F.. Validation of the denver emergency department trauma organ failure score to predict post-injury multiple organfailure. *J Am Coll Surg*. 2016;222(1):73–82.

Məryəm Rzabala qızı Şəfiyeva
AMEA Fiziologiya İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
safiyevam@mail.ru

XƏZƏRİN SAHİLYANI ƏRAZİLƏRİNİN YAŞAYIŞ MÜHİTİNİN EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

***Açar sözləri:** sahilyanı ərazi, yaşayış mühiti, bioloji ehtiyatlar, bioekoloji xüsusiyyətlər, ekoloji təhlükə*

***Key words:** coastal zone, habitat, biological resources, bioecological features, environmental hazard*

Təbiət canlıların yaşayış mühiti vəzifəsini görür, onun vəziyyəti canlıların inkişaf səviyyəsini təyin edir və təbiətin bir hissəsi olan canlılar çox saylı amillərlə şərtlənir. Yaşayış mühiti (yaşayış sahəsi) canlıların böyüməsi və inkişafının əsas qanunauyğunluqlarının xüsusi və ümumi cəhətlərinin bioloji xüsusiyyətlərini müəyyən edir, bitki, heyvan, mikroorqanizm və üzvi sürətdə vəhdət təşkil edən digər bioekoloji qrupların qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına əkverişli şəraitin yaranmasını təmin edir. Bu halda çoxcəhətli kimyəvi çevrilmələrlə tənzimlənən bioloji proseslər baş verir. Canlıların yaşayış mühitlə qarşılıqlı münasibətləri fonunda bioloji məhsulun sintezi ilə ifadə olunan aktual və potensial məhsuldarlığının yaranmasına səbəb olur. Canlılar müxtəlif mühit amillərin təsiri ilə formalaşmış yaşayış sahəsinin vəhdəti bioloji sistemlərlə kimyəvi çevrilmələr və bioloji mahiyəti, üzvi maddələrin sintezi və s. biokimyəvi proseslərin gedişi hüceyrə səviyyəsində kütlə və enerji mübadiləsi ilə tənzimlənir.

Sahilyanı ərazilərin bioloji ehtiyatları ilə xarakterizə olunan ekoloji xüsusiyyətləri, üzvi aləmin çoxşəkilli inkişafı və müxtəlifliyi yaşayış mühitin əsas amillərindən biridir. Belə ki, Xəzər dənizinin sahilyanı ərazisinin də ekoloji təhlükəsizliyinin təminatı üçün bioekoloji

xüsusiyyətlərinin formalaşması müxtəlif qrup canlılardan asıl olub yaşayış sahələri və onun bioloji ehtiyaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xəzərin Abşeron sahillərinin ekoloji təhlükəsizliyinin bioloji xüsusiyyətləri ilə bağlı mikrobioloji təhlillər aparılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, sahilyanı ərazinin ekoloji vəziyyəti mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyətinə fərd və fərqli təsir göstərir, mühitin bu və ya digər təsirlərinə məruz qalırlar. Sahilyanı ərazidə *Escherichia* cinsin *Escherichia coli* növü geniş yayılmışdır. *Escherichia coli* müxtəlif növ karbohidratları polioksikarbon turşuna, azotsuz birləşmələrə, bir-və çoxatomlu spirtlərə oksidləşdirmə qabiliyyətinə malikdir. Qlükozanı qlükon (qlükon turşusu nisbətən çox ayrılır) turşusuna mübadilə edir, 5-ketoqlükon, 2-ketoqlükon, 2,5-diketoqlükon, qliserini oksidləşdirib dihidrooksiaseton əmələ gəlir.

Hazırda Xəzərin Abşeron sahillərinin üzvi və mineral tərkibili təbii qidalı mühiti fizioloji qrup mikroorqanizmlərin inkişafı üçün daha əlverişli olmuşdur. Bu mikroorqanizmlər qrup ilə yaşayış mühiti arasında olan asılılıq düz mütənəsiblik təşkil etmişdir. Fizioloji qrup mikroorqanizmləri təşkil etmiş müxtəlif cinsli mikroskopik canlılar qida elementlərinə olan tələbatı müxtəlif olmasına baxmayaraq, lakin onlar mürəkkəb tərkibli mineral və üzvi maddələri parçalanmasında fəal iştirak edir, xüsusi, seçici və selektiv mühitlərdə inkişaf edirlər. Fizioloji qrupu mikroorqanizmlərin toplusu eyni tərkibli maddələrin qarışığına olan münasibəti eyni deyil, müxtəlif və fərqli, müxtəlif tərkibli qarışıqlardan ibarət olan yaşayış sahəsi ekoloji baxımdan onların inkişafı üçün daha əlverişli olmuşdur.

Qeyd edək ki, ərazidə inkişaf etmiş bir sıra fizioloji qrupa malik mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti kəsb edən, mənimsənilə bilən, mübadilə olunan, hidroliz edilən müxtəlif mineral və üzvi tərkibli qida elementləri, mühit şəraiti (qidalı mühit, osmotik təzyiq, pH – t , oksidləşmə-reduksiya potensialı (*ORP*), aerasiya, istilik, rütubət və s. amillər) mövcuddur ki, buda fasiləsiz olaraq biotipin makroaktivliyin bioloji fəallığına uyğun olan elementlərin

dövrünü ilə tənzimlənən maddələr və enerji mübadiləsinin baş verməsini istiqatmələndirir.

Tədqiqatla müəyyən olunmuşdur ki, Xəzərin Abşeron sahilini ərazilərinin ekoloji təhlükəsizliyinin əsas xüsusiyyətlərinin toplusu ilə ifadə olunan mühitində yayılmış mikroorqanizmlərin kəmiyyətinin (sayı və növ tərkibi) və keyfiyyətinin (immobilizasiya və mineralizasiya əmsalı) dinamik və fasiləsiz olaraq dəyişmişdir.

Ehtimal olunur ki canlıların yaşayış mühiti ilə qarşılıqlı münasibətinə görə formalaşması və s. amillərlərin təsirinə məruz qalması ərazidə ekotoksikoloji problemlərin daha intensiv olması ilə bağlıdır.

References

1. Gasimova H.S .Basics of microbiology and virology. Baku, 2009, p.13-324.
2. Shirinov N.Sh. and etc. Nature and ecology of the Caspian Sea and its shores. Baku, 1998, p.49-52.
3. David Clark, Lonki Russell. Molecular biology. / Moscow. 2004, pp.69-171.
4. Asonov N.R.Microbiology. Textbook -4th edition, slave. and dop., Moscow. Colossus, 2007, pp.215-352.
5. Belyasova N.A .Microbiology. Textbook Minsk. Higher School, 2012. P.329- 443 c.
6. Steinier R., Edelberg E., Ingram J. The world of microbes. Moscow. Мир, 1979. T. 1-3.

Xəyalə Sərdar qızı Ramazanova
Cəlilabad rayon Uzuntəpə kənd R.Hüseynov adına
2 saylı tam orta məktəb
müəllim
xeyaleserdarqizi889@gmail.com

BİTKİ YETİŞDİRİCİLİYİ

Açar sözlər: *organik bitki, təmiz ekologiya, sağlam organizm*

Key words: *organic plants, clean ecology, healthy organism*

Bütün canlıların yaşaması üçün bitkilərin hər zaman yetişdirilməsi ön planda olmalıdır. Bu səbəbdən bəşəriyyət bitkilərsiz heç bir gücə malik deyildir.

Mən bitkinin vegetativ orqanı olan kök və yarpağa fəlsəfi yanaşırım. Bütün canlıların kök və yarpağdan asılılığını nəzərə almalıyıq. Çünki kök olmasa bitkiyə su təchizatı nəql olunmaz. Su və yaşıl yarpaq olmasa onda fotosintez prosesi baş verməz. Fotosintez prosesinin olmaması sərbəst oksigenin yaranmaması deməkdir. Bu isə öz növbəsində bəşəriyyətin məhv olmasına gətirib çıxarır. Odur ki? həyatın varlığı mütləq və mütləq şəkildə bitkilərdən asılıdır. Təbiətdə fotosintezlə yanaşı xemosintezdə baş verir. Bu prosesi xemotrof bakteriyalar həyata keçirir. Baş verən qlobal istiləşmə və bitkilərə artıq miqdarda verilən nitratlar, fosfatlar xemosintez prosesini hədsiz dərəcədə sürətləndirir. Aktivləşən bakteriyalar oksidləşmə-reduksiya prosesi nəticəsində artıq miqdarda turşu oksidlərinin yaranmasına səbəb olur. Əmələ gəlmiş turşu oksidləri içməli su təbəqələrinə nüfuz edərək turşuların yaranmasına gətirib çıxarır. Nəticədə içməli su çatışmazlığı yaranmağa başlamışdır.

Bitkilərin normal şəkildə, faydalı olaraq yetişdirilməsində bir çox istiqamətlər nəzərə alınmalıdır. Hal-hazırda dünyada ekoloji tarazlıq pozulmuşdur. Ekoloji tarazlığın pozulması qida kirliliyi, su, torpaq

çirkliliyi kimi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütün bu problemlər bitkilərdə fəsadlı bitki yerləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Elə digər qlobal problemlərdə burdan qaynaqlanmağa başlayır. Ən əsası bütün bu çatışmazlıqların ağır nəticəsini insan görür və bundan yaxa qurtara bilmir. Bəs necə edək ki, bitkiləri və özümüzü çirklənmiş ekologiyadan xilas edək?! Elə bu qlobal problemi həllini doğru-düzgün bitki yetişdiriciliyi sayəsində əldə edə bilərik.

İnsan yarandığı dövrdən bitkiləri qida və digər sahələr üzrə istifadə edərək bu günkü günümüzə gəlib çıxmışdır. Neft erası başlayandan sonra bitkilərə verilən önəm azalmağa başladı. Hərşeyi neftdən hazırlayaraq sərfəliliyini düşünüb bitkilərin daha geniş şəkildə becərilməsini əngəllədilər. Neft və neft məhsulları ekologiyamızın sıradan çıxmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərərək bir çox problemlərlə baş-baş qoydu.

Artıq neft erası bitmək üzrədir. Yenidən bitkilərin yer üzərində geniş şəkildə yetişdirilməsi və istifadəsi vüsət almağa başlayır. Doğru-düzgün, faydalı bitki yetişdirmək üçün bir çox qaydalara əməl etmək lazımdır. Əgər bitkiləri yetişdirərkən torpağı və insan orqanizmini çirkləndirmək üçün yox, faydalı olmaq üçün yetişdirsək, o zaman ekoloji tarazlığı gözləmiş olarıq. Digər böyük fəsadlarla qarşılaşmırıq.

Hal-hazırda ölkəmizdə organik bitki yetişdiriciliyi yox səviyyəsindədir. Qonşu qardaş Türkiyə Respublikasında bitki yetişdiriciliyinə xüsusi diqqət verilir və bu sahədə dəyərlə əsərlər yazılır (2).

Bitkilərin yetişdirilməsi zamanı istifadə olunan gübrə və onları zərərverici həşəratlardan qorumaq üçün dərman preparatları, torpaqların turşulaşmasına və bitkilərdə lazımsız suda həll olmayan duzların toplanmasına səbəb olur. Nəticədə bu bitkilərin qəbul olunması bizim orqanlarımızda duz kristallarının toplanmasına və qanın qatlaşmasına səbəb olur. Bu kimi problemləri nəzərə alaraq, bir bioloq kimi mənə narahat edən suallar yaranır.

Uca yaradan bizə digər canlılardan fərqli olaraq ikincili siqnal sistemi olan təfəkkür, ağıl vermişdir. Ali təfəkkürümüz nəticəsində bir çox problemləri normal şəkildə həll edib, gələcək nəsillərə faydalı miras qıya bilərik. Bunu necə edə bilərik?! Təbiiki ekoloji təmiz organik bitkilər yetişdirməklə mümkün ola bilər.

Bitkiləri yetişdirərkən onların hər birinin özəl xarakterik xüsusiyyətlərini öncədən araşdırmaq lazımdır. Bir bitkini becərmək bir uşağı tərbiyyə edib böyütməyə bənzəyir. Dahi Nizami Gəncəvi oğlu Məhəmmədə ilk nəsihəti verəndə artıq oğlunun 7 yaşı var idi. Artıq yeddi yaşa çatdıqdan sonra onun şüuru formalaşdığı üçün ətraf aləmi yaxşı dərk etməyə başlayır. O Aristotelin uşaqların yaş dövrünü üç hissəyə ayırmasını nəzərə alaraq, birinci yeddi yaşına kimi olan dövr bitki dövründən öz nəsihətlərini başlayır (1,240). Çünki bitki və yeddi yaşa qədər olan uşaq qayğıdan, diqqətdən, doğru-düzgün qulluqdan, sevgidən ibarət bir toplum tələb edir. Əgər ki, bu toplumları bir arada cəmləyib tətbiq edə bilsək, o zaman istədiyimiz nəticəyə nail ola bilərik. Hələ qədim zamanlardan Çin, Mesopotomiya, Misir, Yunanıstan, Roma, Hindistan, Səlcuq və Osmanlı dönmində bitkiləri dərman kimi istifadə edirdilər. Əgər bir bitki dərman kimi istifadə olunursa, onu niyə zəhərləyərək orqanizmə ötürürük. Elə bitkilərin doğru-düzgün yetişdirilməsini təmin edib özlərini dərman kimi istifadə edək. Eyni zamanda yaşamağımız üçün lazım olan qida bitkilərini kütləvi şəkildə organik yetişdirib qəbul edək.

Bitkilərin daha sağlam şərtlər altında yetişdirilməsi üçün Azərbaycan iqlimi daha əlverişlidir. Bilirik ki dünyada 11 iqlim tipi mövcuddur. Bu iqlim tipinin doqquzu Azərbaycan ərazisinə məxsusdur. Eyni zamanda Azərbaycan mülayim və subtropik iqlim qurşağında yerləşir. Bu kimi üstün xüsusiyyətləri nəzərə alaraq ölkəmizdə faydalı, bir çox mühüm özəlliklərə malik bitkiləri yetişdirmək insan sağlamlığı üçün çox əhəmiyyətlidir. Elə bu şərtlər altında bizim ölkəmizdə bitməyən, amma dünyada tibbi, aromatik, qida kimi yetişdirilən bitkiləri araşdırmaq və özəlliklərinə uyğun olaraq

ölkəmizdə yetişdirilməsini təmin etmək priotet istiqamətlərdən hesab olunmalıdır.

Bitki yetişdiriciliyini kateqoriyalara bölmək, sonra davamlı və ardıcıl şəkildə onların inkişafını təmin etmək lazımdır. Hər bir bitki faydalıdır. Baxır hansı şəkildə və nəyə istifadə olunur. Bu səbəbdən onların müəyyən kriteriyalara bölünərək yetişdirilməsi daha məqsədə uyğundur. Məsələn tibbi bitki yetişdirərkən onların dərman preparatlarında, aromatik bitki yetişdirərkən onların kosmetik vasitələrdə, qida bitkiləri yetişdirərkən isə onların qidalanmamız üçün faydalılığını nəzərə alıb lazım olan mühüm işləri görməliyik.

“Mühüm işlərin ən önəmli yerində duran bitkinin yaşaması üçün normal temperaturun əsas götürülməsidir. Yəni hər bitki müəyyən temperaturda normal şəkildə böyümə qabiliyyətinə malikdir. Daha sonra su və torpaq kimi abiotik amillər nəzərə alınmalıdır” (3). Bu qanunauyğunluğa doğru-düzgün əməl olunduqdan sonra biz digər lazımlı qaydaları tətbiq etməklə sağlam şəkildə lazımlı bitkiləri yetişdirə bilərik. Bu bizdə ölkə daxilində mühüm organik bitki təminatını ödədikdən sonra, işlərimizi sürətləndirib xarici bazarada organik bitki ixracına nail ola bilərik.

References

1. Huseynzade R.L. History of Azerbaijan school and pedagogical thought. Baku: ADPU, 2020, 538 p.
2. Hasan Baydar. Medicinal and Aromatic plant cultivation. Ankara, 2007
3. Guliyev F. Collection of works. I vol.. Baku: Teacher - 2013, p. 358.

Sədaqət Sədrəddin qızı Camiyeva
Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu
doktorant
cemiyev1961@mail.ru

**ALTERNATİV ZÜLAL MƏNBƏYİ KİMİ AT PAXLASI
GENOTİPLƏRİNİN MÖRFOFİZİYOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ AZƏRBAYCAN
ŞƏRAİTİ ÜÇÜN YENİ SELEKSİYA
MATERİALLARININ YARADILMASI**

Açar sözlər: At paxlası, introduksiya, seleksiya, biometrik göstəricilər, məhsuldarlıq

Key words: horse bean, introduction, selection, biometric indicators, yield

At paxlası birillik qiymətli ərzaq və yem bitkisidir. İkiləpəlilər sinfinin paxlakimilər fəsiləsinə aid olan At paxlası ərzaq(tərəvəz) və yem istiqamətlərində istifadə olunub geniş en dairələrində becərilən və yüksəkliklərə adaptasiya olunan bitkilərdən biri hesab olunur. Yarpaqlarının iri, ətli və oval, ellips formasına, çiçəklərinin əsasən ağ rəngdə, toxumlarının böyük olmasına görə fərqlənən at paxlası, digər dənli-paxlalı bitkilərdəki üstünlükləri ilə yanaşı, yüksək potensial dən və yaşıl kütlə məhsuldarlığına, gövdəsinin yatmaya davamlılığına, dəndə zülalın (34,5%-ə qədər) və nişastanın (33,2-53,4%) miqdarının çoxluğuna görə fərqlənilirlər. At paxlası bitkisi morfologiyası və anatomiyasında yarpaq formasına və ölçüsünə, toxumun ölçüsünə və rəginə görə müxtəlif dəyişikliklərə sahib olan ən dəyişkən növlərdən biridir.

Paxlalılar-qədim bitkilərdən hesab olunur, artıq bizim eramızdan 10 min il bundan əvvəl Aralıq Dənizi yaxınlığında Suriyanın qərbində yaşayan insanlar tərəfindən mədəniləşdirilmiş və istifadə edilmişdir.

Vicia faba-nın ilkin mənşə və forma əmələ gəlmə mərkəzi Cənubi-Qərbi Asiyanın Himalaydakı şərq sərhədlərindəki ərazi, ikincili mərkəz Aralıq Dənizi regionu hesab olunur. Bu baxımdan at paxlasının vətəni Aralıq Dənizi hesab olunur. At paxlası b.e. min il bundan əvvəl Fələstində, Qədim Misirdə və Yunanıstanda becərilirdi. Hal-hazırda bu bitkinin Avropa və Afrikanın Aralıq Dənizi sahillərindəki ərazilərində, ABŞ, Hindistan, Çin və bir çox ölkələrdə geniş əkin sahələri mövcuddur. Hər il dünyada 2,5 mln hektar sahədə at paxlası istehsal olunur. Bu bitkinin istehsalı üzrə dünya lider ölkələri sırasına Çin, Həbəşistan, Avstraliya, Böyük Britaniya və Mərakeş daxildir (5). Oudur ki, at paxlası dünyada dənli-paxlalı bitkilərin əkin strukturunda noxud və soyadan sonra üçüncü yeri tutur. At paxlası Azərbaycanda əsasən ölkənin cənubunda, Lənkəran-Astara bölgəsində becərilir. Bu bölgədə yaşayan əhali öz gündəlik tələbatını ödəmək məqsədilə at paxlasını əsasən həyətəyən sahələrində əkirlər.

Tədqiqat işləri 2018-2020 və 2021-ci illərdə Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutunun Abşerondakı Təcrübə Bazasında aparılmışdır. Abşeron yarımadası Xəzər dənizinin qərb sahilində 40-cı paralelə yaxın, N40° 31.957' şimal en və E49° 52.525' şərq uzunluq dairələrində, dəniz səviyyəsindən 6 m yüksəklikdə yerləşir. Ərazinin yayı isti və quraq, qışı isə mülayimdir. Bu ərazidə havanın orta illik temperaturu 10-14°C, yanvar ayının orta temperaturu -1°C ilə 5°C və iyun ayının orta temperaturu 21-27°C arasında olur. Bölgə üçün xarakterik olan küləyin orta illik sürəti 4-8 m/san-dir. Əsasən şümal küləkləri torpağı qurudur, bu da bitkilərin suya olan tələbatını artırır. Abşeron yarımadasında orta illik yağıntı 311 mm olub, qeyri-bərabər paylanmışdır. Yağıntının əsas hissəsi payız-qış, 10%-i isə yaz aylarına təsadüf edir.

Tədqiqat materialı kimi İCARDA Beynəlxalq Mərkəzdən introduksiya olunan və 234 at paxlası sortnümünələrini özündə ehtiva edən 3 pitomnik götürülmüşdür. Bura “At paxlasının beynəlxalq askoxitoza davamlılıq pitomniki” (FBIABN), “At paxlasının

beynəlxalq qəhvəyi ləkəlik xəstəliyinə davamlılıq pitomniki” (FBICSN) və “At paxlasının beynəlxalq mexaniki yığıma yararlılıq pitomniki” (FBIMHN) daxildir. Pitomniklərdəki at paxlası nümunələrin səpini 2021-ci ildə noyabrın II ongünlüyünün axırında aparılmışdır.

FBİABN-beynəlxalq askoxitoza davamlılıq pitomnikindən seçilmiş nümunələrdə vegetasiya müddəti 177-184 gün, məhsuldarlıq göstərici $440-506 \text{ q/m}^2$, 100 dənin kütləsi 75-90 q, bitkinin boyu 64-85 sm, bir bitkidə paxlanın sayı 4-13 ədəd, bir bitkidə dənin sayı 9-29 ədəd, yer səthindən birinci paxlaya qədər olan hündürlük 23-35 sm, məhsuldar budaqların sayı 4-5 ədəd, paxlada dənin sayı 3 ədəd, paxlanın eni 10-20 mm, uzunluğu isə 8,3-9,3 sm intervalında dəyişmişdir. FBİABN pitomnikindən seçilmiş sortnümunələri məhsuldarlıq göstəricilərinə görə standartdan Vifa 2-93(st) (440 q/m^2) olmuşdur ki, Rebeya 40 (506 q/m^2), Flip17-029FB (450 q/m^2), Flip17-035FB (500 q/m^2), Flip16-199 (475 q/m^2), Flip17-010FB (460 q/m^2), Flip17-059FB (480 q/m^2) arasında dəyişərək standartdan yüksək olmuşdur.

FBİCSN-beynəlxalq qəhvəyi ləkəlik xəstəliyinə davamlılıq-pitomnikindən seçilmiş sortnümunələrdə vegetasiya müddəti 177-184 gün, məhsuldarlıq $100-408 \text{ q/m}^2$, 100 dənin kütləsi 65-108 q, bitkilərin boyu 40-62 sm, 1-ci paxlaya qədər hündürlük 14-33 sm, məhsuldar budaqların sayı 3-5 ədəd, paxlada dənin say 3 ədəd, paxlanın eni 10-14 mm, uzunluğu isə 6,2-11,0 sm intervalında dəyişmişdir. Bu pitomnikdən seçilmiş at paxlası sortnümunələrində məhsuldarlıq ölçüləri $100-408 \text{ q/m}^2$ olmuşdur. Qəhvəyi ləkəlik xəstəliyinə davamlılıqlı pitomnikdən standart kimi götürülmüş VİFA2-93-dən (300 q/m^2) olmuşdur ki, Flip16-201 (355 q/m^2), Rebeya 40 (408 q/m^2), Flip17-040FB (380 q/m^2), Flip17-032FB (370 q/m^2), Flip16-215 (354 q/m^2), Flip17-041FB (300 q/m^2), Flip17-058FB (320 q/m^2), Flip17-043FB (343 q/m^2), Filip17-035FB (351 q/m^2), Filip17-031FB (350 q/m^2), Filip17-047FB (309 q/m^2) arasında dəyişərək standartdan

yüksək olmuşdur arasında dəyişərək standartdan yüksək olmuşdur.

FBİMHN-beynəlxalq mexaniki yığıma yararlılıq pitomnikindən seçilən sortnümünələrdə vegetasiya müddəti 177-184 gün,dən məhsuldarlığı $60-270 \text{ q/m}^2$, 100 dənin kütləsi 62-109q, bitkilərin boyu 30-56 sm, 1-ci paxlaya qədər olan hündürlük 10-25 sm, məhsuldar budaqların sayı 3-4 ədəd, bir bitkidə paxlanın sayı 3-6 ədəd, paxlanın eni 10-14 mm, uzunluğu isə 6,5-9,8 sm intervalında dəyişmişdir. Mexaniki yığıma əlverişli olan pitomnikdən standart kimi götürülmüş VİFA2-93-dən (200 q/m^2) olmuşdur ki, seçilən Misir 3 (200 q/m^2), Elizar (209 q/m^2), Flip16-012 (270 q/m^2), FLİP16-210 (224 q/m^2), Flip16-213 (256 q/m^2) arasında dəyişərək standartdan yüksək olmuşdur.

Günel Gündüz qızı Əmirova
Mingəçevir Turizm Kolleci
laborant
amirovagun@yandex.ru

NAFTALAN NEFTİNİN FİZİKİ-KİMYƏVİ TƏDQIQATI

Açar sözlər: *aromatik karbohidrogenlər, karbohidrogen, fraksiyalar, naftalan nefti, naften karbohidrogenləri*

Key words: *aromatic hydrocarbons, hydrocarbon, fractions naftalan, oil naphthenic hydrocarbons*

Naftalan nefti və onun ayrı-ayrı fraksiyalarının hər tərəfli kimyəvi analizi həmin növ neftin terapevtik təsirinin təbiətini düzgün başa düşmək üçün lazımdır. Qeyd etmək lazımdır naftalan yatağının müxtəlif lay və harizontlardan hasil edilmiş neftlər nəinki öz fiziki-kimyəvi xassələri ilə fərqlənir hətta müxtəlif vaxtlarda eyni quyudan götürülmüş neft nümunələri də müxtəlif olur. Müalicəvi Naftalan neftinin fiziki kimyəvi xassələri geniş tətqiq olmuşdur Fəaliyyətdə olan 12 neft quyusunda nümunələr götürülmüş müəyyən edilmişdir ki, yoxlanılan neftləri suyun miqdarına görə iki qrupa ayırmaq olar, az sulu neftlərdə suyun miqdarı 0.12-2.4% çox sulu neftlərdə isə 12.5-31.0% hədində olur Müəyyən edilmişdirki, Naftalan neftinin xüsusi çəkisi qaynama dərəcəsi qatılıq, alovlanma temperaturu tərkibində bu və ya digər komponentlərin olması və başqa xassələri haqqında rəylərin olması ilə izah olunur. [2 3]

Ayrı ayrı fraksiyalarda üstünlük təşkil edən karbohidrogenlər tərkibində siklopentanoperihidrogenantren halqası olan karbohidrogenidir. Naftalan neftinin tərkibində siklopentanoperhidrogenantren halqası ilə birlikdə karbohidrogenlərin bu cür artıq miqdarda olması onun fərqləndirən xüsusi xassədir Naftalan neftinin aromatiksizləşdirilmiş fraksiyaları qələvi və kontakt usulla fəallaşdırılmış 15% li gillə

təmizlənmişdir. Kontaktlaşma ilə təmizlənmə Naftalan neftinin nümunəsinin fraksiyaları ilə birlikdə 200-300 temperaturda aparılmışdır Daha yüksək dərəcədə qaynayan fraksiyalar qaynama dərəcəsiindən asılı olaraq dəyişmişdir. Turşu qələvi və kontakt üsulu ilə təmizlənmə nəticəsində fraksiyalardan aromatik karbohidrogenlər kükürlü birləşmələr naften turşuları qətranlar, sterinlər reaksiyaya girməyə qabil olan başqa birləşmələr kənar olunur. [1] Fraksiyaların kontakt üsulu ilə təmizlənməsi zamanı yüngül hissələrin bu qədər buxarlanması hesabına bunların molekulyar çəkisi artır Həlqəvi analiz göstərirk qələvi ilə təmizlənmiş fraksiyalarda aromatikləşdirmə fraksiyanın karbohidrogen tərkibini dəyişir. Kontakt üsulu ilə təmizlənmədə tərkibində ən çox halqaları olan karbohidrogenlərin bir hissəsi kənar olunur Həm həlqəvi analiz həmdə paraxor hədləri ilə təsdiq edilən bu fraksiyaların tərkibinə naften halqaların və yan zəncirin daxil olması nöqtəyi nəzərinə ayrı ayrı fraksiyaları xarakterizə edən formulaları göstərərək biz tədqiq edilən fraksiyaların tərkibi üçün bu formulaların tamamilə uyğun gəlməsi haqqında nəticə çıxarmırıq Bu fraksiyalar daha mürəkkəb qarışıqlardır, bunların düzgün tərkibi hər hansı bir müəyyən formula ilə ifadə oluna bilməz . Naftalan nefti haqqında aparılan dərin tədqiqat bu neftin çoxhalqalı naften karbohidrogenlərlə zəngin olduğunu göstərir Bu çoxhalqalı naften karbohidrogenləri arasında siklopentanoperihidrogenantrenin törəməsi olan karbohidrogenlər xüsusilə fərqlənir ayrı – ayrı fraksiyalar başlıca siklopentanoepe-rihidrogenantrenin törəmələrdən ibarətdir. Naftalan neftinin fiziki-kimyəvi xassəsini və kimyəvi tərkibini başlıca olaraq onun tərkibində mürəkkəb halqalı birləşmələrin olmasını xüsusi şəkildə olan müalicə bioloji təsirini nəzərə alaraq Naftalan neftinin bioloji təsirinə ayrıca əhəmiyyət verilir.

Naftalan neftinin tərkibində aromatik karbohidrogenlərin miqdarını müəyyən etmək üçün neftin aromatikliyi fraksiyalarını üç dəfə 100% li sulfat turşusundan keçirərək müəyyən edilmişdir Müəyyən edilmiş nəticələr cədvəldə göstərilmişdir [1]

Fraksiyaların nömrəsi	Qaynama hədləri	Aromatikliyin faizi		
		1-ci sınaq	2- ci sınaq	3-cü sınaq
1	120	-	-	21.7
2	120-140	23.5	20.8	24
3	140-160	15.6	24	31.1
4	160-180	29.3	27.5	39
5	220-240	33	33	41
6	240-260	39.0	53.2	53.2
7	260-280	52.2	-	57

Cədvəldə görüldüyü kimi Naftalan neftinin tərkibində çox miqdarda aromatik karbohidrogenlər olur. Fraksiyaların qaynama temperaturu yüksəldikcə aromatik karbohidrogenlərin miqdarı artır və sonuncu fraksiyalarda 50% dən arıq olur. Naftalan neftinin son fraksiyalarında aromatik karbohidrogenlərin yüksək faizdə olması və temperaturun yüksəlməsi ilə onun artma dinamikası həmçinin bu fraksiyaların xüsusən qalığın yüksək xüsusi çəkisi və sınma koefisenti onun tərkibində politsiklik (çox halqalı) aromatik karbohidrogenlərin olduğunu göstərir. Alınan fraksiyalarda naften hissənin tərkib və quruluşunun aydınlaşdırılması xüsusən maraqlıdır. Naftalan neftinin bu cür öyrənilməsi naftalanterapiyada onun bioloji təsirini öyrənmək üçün bir sıra məsələlərin düzgün həll olmasında bizə kömək edir.

References

1. T.H Pashayev Naftalan oil its properties and therapeutic effects. Baku, 1959
2. Braude R.S. Naftalan oil. Moscow-Leningrad, NKZdrav.1940
3. R.M. Babayev H.H.Hashimov R.I.Agayev chemical composition of 300-350s oil fraction of Naftalan oil field Baku, 1970

Nasiba Cabrayil Guliyeva

Baku State University

master

Sevda Adilkom Hasanova

Baku State University

Doctor of Philosophy in Biological Sciences,

Associate Professor

sevda-gasanova66@mail.ru

Kamala Sahib Alkishiyeva

Baku State University

Doctor of Philosophy in Biological Sciences

mikrobioloq@mail.ru

ISOLATING PIGMENT-FORMING ACTINOMYCETES FROM VARIOUS SUBSTRATES

Açar sözlər: *aktinobakteria, pigmentlər, torpaq, hava, streptomisetlər*

Key words: *actinobacteria, pigments, soil, air, streptomycetes*

Actinobacteria, which share the characteristics of both bacteria and fungi, are widely distributed in both terrestrial and aquatic ecosystems, mainly in soil, where they play an essential role in recycling refractory biomaterials by decomposing complex mixtures of polymers in dead plants and animals and fungal materials. They are considered as the biotechnologically valuable bacteria that are exploited for its secondary metabolite production.

Approximately, 10,000 bioactive metabolites are produced by Actinobacteria, which is 45% of all bioactive microbial metabolites discovered. Especially *Streptomyces* species produce industrially important microorganisms as they are a rich source of several useful bioactive natural products with potential applications. Though it has

various applications, some Actinobacteria have its own negative effect against plants, animals, and humans.

As synthetic dyes have some limitations such as usage of hazardous chemicals for their production, creating worker safety concerns and generation of hazardous wastes, microbeoriented pigments are of great concern. Specially, Actinobacteria are characterized by the production of various pigments on natural or synthetic media and are considered as an important cultural characteristic in describing the organisms. Any phenotypic changes induced by environmental influences will help Actinobacteria as they boast distinctive colony morphologies and produce variety of pigments and aerial branching filaments called hyphae, which give them a characteristic fuzzy appearance. These pigments usually comes in various shades of blue, violet, red, rose, yellow, green, brown, and black, which may be dissolved into the medium or it may be retained in the mycelium.

The purpose of our investigation was to isolate pigment-forming actinomycetes from various substrates (soil, water, air, various vegetables). Strains of actinomycetes with different pigmentation were isolated. It was found that the largest number of actinomycetes is found in the soil, and the smallest in the air. The study of the taxonomic composition of the isolated actinomycetes showed that most of them belong to actinomycetes with white-gray pigmentation. Also, the largest number of isolating actinomycetes was belong to genera *Streptomyces*.

Gafar İsmayilov

Azerbaijan State Oil and Industry University
doctor of technical sciences
asi_zum@mail.ru

Mansur Elkhan Shahlarli

OilGas Scientific Research Project Institute
PhD student
mansursahlarli1994@gmail.com

A STUDY OF J-LAY AND S-LAY METHODS FOR PIPELINE INSTALLATION IN DEEP WATER

Key words: *S-lay, J-lay, buckle arrestor, tension, stinger, tensioner*

Introduction

The first commercial marine pipeline was installed in 1954 in the Gulf of Mexico. It was a 10 inch, concrete coated gas pipeline of 16 kilometers length which was laid at a depth of 4 to 10 meters (1). The descending of underground energy resources to the depths of sea has led to the emergence of new pipelaying installation methods.

There are 4 common installation methods of pipeline in offshore zone:

S-lay, J-lay, Reel lay, Tow method.

The application of these methods differs depending on the depth of the sea. Shallow water depth ranges from shore to 500 feet, intermediate water depth is assumed to be 500 feet to 1000 feet and deepwater is water depths greater than 1000 feet (2).

In this abstract, we will investigate comparison between J-lay and S-lay method.

The over-bend and sag-bend areas create the shape of an “S” curve (Figure.1).

For S-lay installation, the pipe is laid from a near-horizontal position using a combination of horizontal tensioner and a stinger controlling the curvature at over-bend (3).

S-lay method characteristics:

-Through this method, vessels have the ability to install different diameters and lengths of pipeline;

-The required lay tension is to be determined based on the water depth, the submerged weight of the pipeline, the allowable radius of curvature at over-bend, departure angle and the allowable curvature at the sag-bend (3).

-the required top tension for S-lay configuration is higher compared to J-Lay configuration (4).

-The S-lay method can handle the full range of pipe sizes and it is considered most suited to water depth around 2,000 ft (600 m) of water depth, the pipe line is welded horizontally in a fire line (5).

-The lay rate is highly dependent upon pipe size, welding conditions, etc., but under optimal conditions a daily production (working 24 hr) of 4–5 km is not unusual (6).

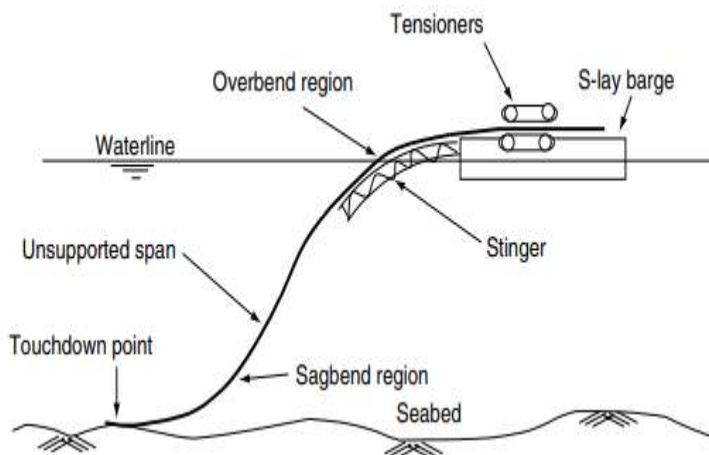

Figure 1. Schematic representation of S-lay method (2)

At larger depths the weight of the suspended pipe string makes it impossible to maintain a stinger-supported overbend, and J-lay becomes an option (6).

J-lay method characteristics:

-Using J-lay, pipelines may be installed in water depths exceeding 2000 m (6);

-Stinger is not required, overbend does not exist, therefore limit criteria region can be got rid of.

-This method is more precise comparison with S-lay because of touchdown point is close to the vessel in deep water.

Figure. 2 describes J-lay method with buckle arrestor (7).

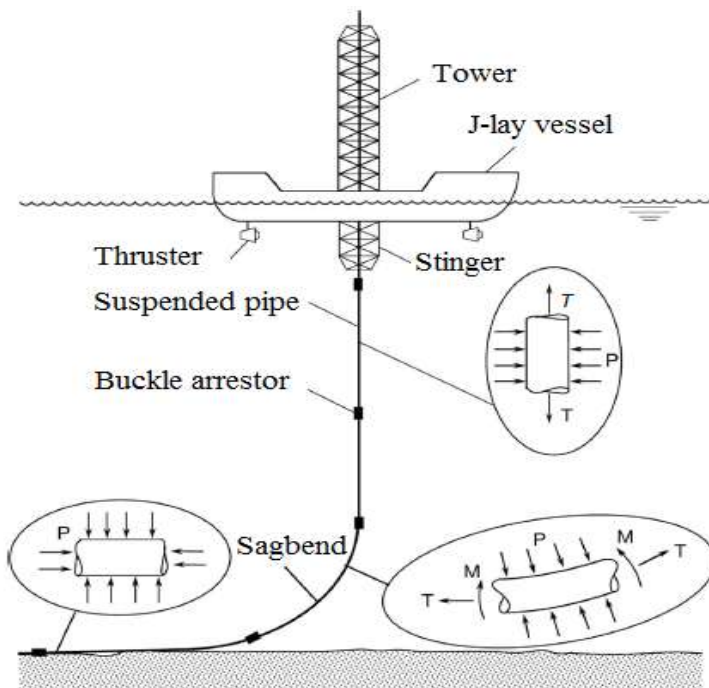

Figure 2. Schematic representation of J-lay method

Conclusion. As a result, we can see from the research each method has its own advantages and disadvantages. Pipelines can be installed with a diameter of 810 mm - at a depth of 700 m at a speed of 3-5 km per day with the S-lay method. At greater depth, pipelines is constructed by J-lay method.

References

1. <http://www.o-lay.net/history-pipe-laying-technology>.
2. Dr. Boyun Guo, Dr. Shanhong Song, Jacob Chacko, Dr. Ali Ghalambor, Offshore Pipelines, April 25, 2005.
3. ABS, Guide for building and classing subsea pipeline systems, march 2018
4. Jihan Herdiyanti, Comparisons Study of S-Lay and J-Lay Methods for Pipeline Installation in Ultra Deep Water, Stavanger, 14.06.2013.
5. <https://www.drillingformulas.com/pipe-line-s-lay-method/>
6. Mikael W. Braestrup, Jan Bohl Andersen, Lars Wahl Andersen, Mads Bryndum, Curt John Christensen, Niels-Jørgen Rishøj Nielsen, Design and Installation of Marine Pipelines, 2005.
7. Stelios Kyrikades, Liang Hai-lee, Mechanics of Offshore Pipelines, Buckle propagation and arrest, volume-2.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SECTION

Məhəmməd Allahverdi oğlu Hüseynov Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı	7
Mehriban Məhəmməd qızı Təhməzova İngilis dilində terminlərin əsas yaranma yollarının qısa təhlili	12
Наиля Габиб гызы Гаджиева Диалогическая речь на уроках РКИ	15
Fatmakhanim Eldar Ahmadi Tourism potential of shusha in international tourism context	19
Elnurə Mirzəcan qızı Əhmədova Türk xalq nağıllarının sirli qəhrəmanları	27
Sahibə Xəlil qızı Ələkbərova Erməni vandalizminin Qarabağ muzeylərinə təsirinə dair	31
Amalya Mahal qızı Sezgin Azərbaycanda tədqiqat əsaslı təlimin tətbiqinə dair	35
Elchin Farhad oğlu Osmanov Entrepreneurship development In the occupied areas	38
Gülnarə Muxtar qızı Əliyeva Azərbaycan və türk aşiq şeirlərində deyişmələr	41
Münəvvər Ələddin qızı Qədimova Türkiyə Respublikasının imzaladığı ikitərəfli sosial müdafiə sazişlərinin coğrafi aspekti	44

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ
NATURAL SCIENCES SECTION

Ульфет Салман оглу Микаилов Влияние гипотермии на смертность пациентов с травмами	47
Məryəm Rzabala qızı Şəfiyeva Xəzərin sahilyanı ərazilərinin yaşayış mühitinin ekoloji təhlükəsizliyi	51
Xəyalə Sərdar qızı Ramazanova Bitki yetişdiriciliyi	54
Sədaqət Sədrəddin qızı Camiyeva Alternativ zülal mənbəyi kimi at paxlası genotiplərinin morfofizioloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi və Azərbaycan şəraiti üçün yeni seleksiya materiallarının yaradılması	58
Günəl Gündüz qız Əmirova Naftalan neftinin fiziki kimyəvi tədqiqatı	62
Nasiba Cabrayil Guliyeva, Sevda Adilkom qızı Hasanova, Kəmalə Sahib qızı Alkişiyeva Isolating pigment-forming actinomycetes from various substrates	65

TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ
TECHNICAL SCIENCES SECTION

Gafar İsmayilov, Mansur Elkhan Shahlarli A study of j-lay and s-lay methods for pipeline installation in deep water	67

Çapa imzalanmışdır: 16.12.21
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 4,75
Sifariş: 456

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengzurda1868@mail.ru

